

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

ATABETÜ'L- HAKÂYİK'TA KİP VE KİPLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
GÜNEŞ YAVUZ**

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SÜLEYMAN ERATALAY**

VAN – 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Güneş YAVUZ tarafından hazırlanan “ATABETÜ’L- HAKÂYİK’TA KİP VE KİPLİK” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY Dil Bilimi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan: Doç. Dr. Veysi SEVİNÇLİ Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Doç Dr. İbrahim TOSUN Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Munzur Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY Dil Bilimi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Tez Savunma Tarihi:	28/12 /2022
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (08.03.2023)

(İmza)
(Güneş YAVUZ)

(Yüksek Lisans Tezi)

Güneş YAVUZ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart, 2023

ATABETÜ'L- HAKÂYIK'TA KİP VE KİPLİK

ÖZET

Çalışmanın konusunu; kip ve kiplik kavramlarının tanımları, eserde geçen eklerin tespiti oluşturmaktadır. Atabetü'l-Hakâyık fiillerdeki eklerin zaman dilimi incelenmiştir. Kiplik kısmında da anlatıcının tutumları niyet, tahmin vb. ele alınmıştır.

Çalışma dört kısımdan meydana gelmektedir:

İlk bölümde Karahanlı Türkçesi döneminden bahsedilmiştir. Devamında ise Atabetü'l-Hakâyık'la ilgili bilgiler yer almıştır. Eserle ilgili üzerine yapılan çalışmalardan söz edilmiştir.

İkinci bölümde ise kip ile kipliğin yaklaşımları açıklanmıştır. Devamında kip ve kiplik kavramlarının önemli tanımlarından bahsedilmiştir. Sonrasında kip ve kiplikle ilgili yapılacak sınıflandırmalar yer almıştır.

Üçüncü bölümde Atabetü'l-Hakâyık'ta bulunan kipler, ikinci kısımda ortaya koyulan kip sınıflandırmasına göre incelenmiştir. Öncelikle başlıkların tanımı yapılmıştır. Daha sonra eserde o kip türüyle ilgili örneklerin tespitine yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde Atabetü'l-Hakâyık'ta bulunan kiplik ifadeleri, ikinci bölümdeki kiplik sınıflandırmasına göre ele alınmıştır. Özellikle kiplik başlıklarından sonra tanımı yapılmıştır. Devamında ise Atabetü'l-Hakâyık'ta geçen kiplik türüne yer verilmiştir. Atabetü'l-Hakâyık'taki kip ve kiplik örneklerine yer verilmiştir. Ayrıca örneklerin açıklamaları da yer almıştır.

Tez çalışmasının sonuç bölümünde, zaman eklerinin farklı zaman ve farklı kipliklere ait olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın kapsamında kip ve kiplik eklerinin sahip olduğu birçok göreve yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Karahanlı Türkçesi, Atabetü'l Hakâyık, Kip, Kiplik.

Sayfa Sayısı : ix + 147

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY

(M. Sc. Thesis)
Güneş YAVUZ

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
March, 2023

ATABET'ÜL- HAKÂYİK THE MODE AND MODALİTY
ABSTRACT

The subject of the study; Definitions of modal and modal concepts constitute the determination of affixes in the work. The time period of the suffixes in Atabetü'l-Hakâyık verbs has been determined. In the modality part, the narrator's attitudes (such as prediction, intention) are discussed.

The study consists of four parts:

In the first part, the period of Karakhanid Turkish is mentioned. Then there is information about Atabetü'l-Hakâyık. The studies on the work are mentioned.

In the second part, modal and modality approaches are explained. Afterwards, important definitions of modal and modality concepts are mentioned. Afterwards, the modal and the classifications to be made about the modality are included.

In the third chapter, the moods found in Atabetü'l-Hakayık are analyzed according to the classification of moods that we put forward in the second chapter. First of all, the definition of each of these titles has been made. Then, the determination of the examples related to that mode type is included in the work.

In the fourth chapter, the modal expressions in Atabetü'l-Hakayık are discussed according to the modality classification in the second chapter. It is defined especially after the modality titles. Afterwards, the type of modality in Atabetü'l-Hakayık is given. The modal and modal examples in Atabetü'l-Hakâyık are given. Explanations of the examples are also included.

In the conclusion part of the thesis, it has been determined that tense suffixes belong to different tenses and different modalities. Within the scope of the study, many tasks of modal and modal suffixes are included.

Keywords : Karakhanid Turkish, Atabetü'l Hakâyık, Modality, Modality.
Quantity of Page : ix + 147
Supervisor : Dr. Lecturer Süleyman ERATALAY

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
ÖN SÖZ.....	ix
GİRİŞ	1
1. KARAHANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİ	5
1.1. Karahanlı Devleti	5
1.1.1. Karahanlıların Müslüman Oluşu	6
1.1.2. Karahanlıların Adı ve Kökeni	6
1.1.3. Karahanlı Türkçesi	7
1.1.4. Karahanlı Türkçesi Eserleri.....	8
1.1.4.1. Kutadgu Bilig.....	9
1.1.4.2. Divânü Lügati't-Türk.....	10
1.1.4.3. Divan-ı Hikmet	11
1.1.4.4. Türkçe İlk Kuran Tercümeleri	11
1.2. Atabetü'l- Hakâyık	12
1.3. Şair.....	15
1.3.1. Edib Ahmet Yükneki'nin Hayatı.....	15
2. KİP VE KİPLİK İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR	17
2.1. Kip	17
2.2. Kiplik.....	18
2.3. Kip ve Kiplik Sınıflandırmaları.....	21
2.3.1. Kip Sınıflandırmaları.....	22
2.3.2. Kiplik Sınıflandırmaları	23
3. ATABETÜ'L- HAKÂYİK'TA KİP	28
3.1. Haber (Bildirme) Kipleri	28
3.1.1. Gelecek Zaman Kipi.....	28
3.1.2. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	28
3.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi.....	36

3.1.4. Geniş Zaman Kipi	37
3.1.5. Şimdiki Zaman Kipi	51
3.2. Tasarlama Kipleri	52
3.2.1. Şart Kipi	52
3.2.2. Emir Kipi.....	62
3.2.2.1. Birinci Teklik Şahıs: -AyIn ; -yIn ; -Ay; -AyI; -yI ; -AyIm	62
3.2.2.2. İkinci Teklik Şahıs: Eksiz, -gIl; -gIn Ekleri ve Ünleme Edatları ile Eksiz	63
3.2.2.3. Üçüncü Teklik Şahıs: -sU; -sUn; -sUnI.....	65
3.2.2.4. Birinci Çokluk Şahıs: -AlIn; -AlIm; -lIm	67
3.2.2.5. İkinci Çokluk Şahıs: -η / -ηlar.....	67
3.2.2.6. Üçüncü Çokluk Şahıs: -sUlAr; -sUnlAr	68
3.2.3. Gereklilik Kipi.....	68
3.2.4. İstek Kipi	69
4. ATABETÜ'L- HAKÂYIK'TA KİPLİK	70
4.1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)	70
4.1.1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği.....	70
4.1.1.1. Geniş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	70
4.1.1.1.1. Bildirme Kipliği.....	70
4.1.1.1.2. Alışkanlık Kipliği	81
4.1.1.1.3. Kesinlik Kipliği	82
4.1.1.1.4. Tahmin Kipliği	83
4.1.1.1.5. Emir Kipliği.....	84
4.1.1.1.6. İstek Kipliği	84
4.1.1.1.7. Gereklilik Kipliği.....	85
4.1.1.2. Şimdiki Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	85
4.1.1.2.1. Bildirme Kipliği.....	85
4.1.1.2.2. Belirsizlik Kipliği	86
4.1.1.3. Gelecek Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	86
4.1.1.3.1. Tahmin Kipliği	86
4.1.1.3.2. Bildirme Kipliği.....	87
4.1.1.4. Öğrenilen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	87
4.1.1.4.1. Bildirme Kipliği.....	87
4.1.1.4.2. Övünme Kipliği	88

4.1.1.5. Görülen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	88
4.1.1.5.1. Bildirme Kipliği.....	88
4.1.1.5.2. Belirlilik Kipliği	91
4.1.1.5.3. Kesinlik Kipliği	93
4.1.1.5.4. Tanık Olma Kipliği.....	96
4.1.1.6. Rivayet Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	98
4.1.1.7. Hikâye Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği	99
4.1.1.8. Ek-Eyleme Bağlı Bilgi Kipliği	99
4.1.1.8.1. Bildirme Kipliği.....	99
4.1.2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği	101
4.1.2.1. Amaca Bağlı Bilgi Kipliği	105
4.1.2.2. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği	106
4.1.2.3. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği.....	116
4.1.2.4. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği	121
4.2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)	124
4.2.1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği.....	124
4.2.2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği	130
4.3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality).....	136
4.3.1. Çıkarıma Bağlı Kanıt Kipliği	136
4.3.2. Tanıksallığa Bağlı Bilgi Kipliği	138
4.3.3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği	140
4.3.4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği.....	140
4.3.5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği.....	140
4.3.6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği.....	141
4.4. Devinim Kipliği (Alethic Modality).....	142
4.4.1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği	142
4.4.2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği	144
4.4.3. Çıkarıma Bağlı Devinim Kipliği	145
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA	150
ÖZ GEÇMİŞ	
LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

KISALTMALAR DİZİNİ

Tez çalışmasında bulunan kısaltmaların açıklamaları aşağıda yer almaktadır.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.	A Nüshası
AH.	Atabetü'l- Hakâyık
B.	B Nüshası
C.	C Nüshası
D.	D Nüshası
No.	Numara
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	Ve Benzeri

ÖN SÖZ

Karahanlı Türkçesi eseri olan “Atabetü’l Hakâyık” ta kip ve kipliğin kullanımı incelenmiştir. Karahanlı Türkçesindeki eserler üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Sözlük, gramer ve metin vb. çalışmaları bunlara örnektir. Fakat dilbilimsel alandaki kiplik kavramı pek yer almamıştır. Çalışmanın amacı Karahanlı Türkçesindeki çalışmalara katkı sağlamaktır. Bu tez çalışması, Türk dilindeki metinlere fonksiyonel bir çalışma olacaktır. Genellikle dil bilgisi kitaplarında eklerin ya da sözlük yapılarının sadece bir görevine yer verilmiştir. Bu çalışmada yer alan eklerin kip ve kiplik görevleri de sunulmuştur. Bu sebeple dilbilimsel alandaki çalışmalara da yeni bir görüş sağlayacaktır.

Tez çalışmasının bitirme sürecinde; kaynak temin etme konusunda yardımlarını esirgemeyen, moral ve motivasyonu beni hep cesaretlendiren, yoğun olmasına rağmen daima zaman ayıran ayrıca bana rehberlik eden sayın danışmanım Dr. Öğr. Ü. Süleyman ERATALAY’a; lisans ve yüksek lisans dönemimde engin fikirleriyle farklı görüşler kazandıran, Türk Dili alanını sevmeme vesile olan, morfoloji ve diğer alanlarda gelişmeye katkı sağlayan, her daim örnek aldığım değerli hocam Doç. Dr. Sevda ERATALAY’a; bilgi ve tecrübeleriyle ufkumu genişleten, lisans ve lisanstü çok kıymetli hocam Doç. Dr. Veysi SEVİNÇLİ’ye; hem eğitim hem de özel hayatımda bütün yükümü taşıyıp maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan anneme, babama ve tüm aileme çok teşekkür ederim.

Güneş YAVUZ

GİRİŞ

Karahanlı Türkçesi dönemi, Göktürkçe'nin dil ve gramer özelliklerinin devamı niteliğindedir. Ayrıca Orta Türkçe döneminin dil özelliklerini de taşımaktadır. Uygur alfabesinin yanı sıra Arap alfabesi de XI-XII. yüzyılları arasında kullanılmıştır. Eski Türkçe dönemine göre kelime hazinesi bakımından daha zengindir. Eski Uygurca dönemindeki İslâmiyet'le ilgili Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir (Hacıeminoğlu, 2003: 412). Karahanlı Türkçesi döneminde sözlük, gramer çalışmaları, metin çevirileri vb. çalışmalar bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesindeki eserler üzerine incelenebilecek konulardan biri de kip ve kipliktir. Bu çalışmada, Karahanlı dönemi eserlerinden biri olan ve Edip Ahmet Yüknêkî'nin yazdığı "Atabetü'l Hakâyık"ta kip ve kiplik ele alınmıştır. Kip ve kipliğin cümle içindeki hangi eklerle kullanıldığı, hangi kip ve kiplik türünü ifade ettiği ayrıca cümle içindeki tutumun yorumlanması da değerlendirilmiştir. Metindeki kip ve kiplik ekleri tespit edilirken bu eklerin anlamı ve dil bilgisi yönünden kullanımları da gösterilmiştir.

Çalışmada Palmer'in (2001) ve Benzer'in (2012) kiplik yaklaşımları temel alınmıştır. Ayrıca Yalçinkaya'nın (2015) görüşlerinden de yararlanılıp metin üzerinde uygulanmaya çalışılmıştır. Tez çalışmasında kullanılan kaynak, Reşit Rahmeti Arat'ın çevirisini yaptığı "Atabetü'l- Hakâyık" tır.

Çalışmanın konusu olan kip ve kiplikle ilgili araştırmalara bakıldığında çalışmaların çoğu Türkiye Türkçesi üstüne yapılmıştır. Ayrıca uygulamalı olarak yapılan kiplik sınıflandırmasının çalışmaları az sayıdadır. Bu sınıflandırma, Karahanlı Türkçesinde ele alınmamıştır. Çalışmanın amacı, Karahanlı Türkçesindeki kip ve kiplik kullanımını uygulamalı olarak metin üzerinde göstermektir. Bununla birlikte, Karahanlı Türkçesi eserlerinden biri olan "Atabetü'l- Hakâyık"ta kip ve kiplik bu çalışmayla ayrıntılı olarak incelenmektedir. Elde edilen bulgular önceden yapılmış az sayıdaki çalışmayla birlikte konunun aydınlanmasına katkısı olacak veriler elde edilmesine olanak sağlayacaktır.

Tez çalışmasının giriş bölümünde amaç, konu ve sınırlılıklardan bahsedilmiştir. Devamında kip ve kiplik üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Öncelikle genel başlık olan kip ve kiplik sınıflandırmasının gramer

kitaplarında hangi başlıklar altında incelendiğiyle ilgili tarama yapılmıştır. Kiplik, çoğunlukla kip ve zaman başlıkları altında değerlendirilmiştir. Kiplik, Türkçe Gramer kitaplarında ayrı başlık olarak yer almamıştır. Bundan dolayı çalışmanın ilk bölümünde kip ve kipliğin açıklanmasının üzerinde ayrıntılı şekilde durulmuştur. Kip ve zamanın, kiplikle ilişkisine detaylı şekilde değinildikten sonra kip-kiplik ile ilgili yaklaşım ve sınıflandırmalardan bahsedilmiştir. Bu açıklamalardan sonra Karahanlı Türkçesindeki eserlerle ilgili bilgi verilmiştir. Atabetü'l Hakâyık'ta belirtilen eklere dayalı olarak kip ve kiplik bildiren ifadeler, ayrı bir bölümde incelenmiştir. Kiplik, dört başlıkta ele alınıp incelenmiştir: 1. bilgi kipliği, 2. yükümlülük kipliği, 3. kanıt kipliği, 4. devinim kipliği. Bu dört başlık altında kiplik ifadeleri alt başlıklara ayrılmıştır. Başlıklardan sonra tanımları yapılmıştır. Daha sonra Atabetü'l Hakâyık'ta tespit edilen örnekler incelenmiştir.

Çalışmadaki kip ve kiplik örnekleri, Atabetü'l-Hakâyık'taki satır numaralarıyla yer almıştır. Tespit edilen eklerin bulunduğu sözcükler koyu renkle belirtilmiştir. Atabetü'l-Hakâyık'ın anlam yönünden rahat ifade edilmesi için de metindeki bağlamın açıklamaları yapılmıştır. Kip ve kiplik örneklerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da gösterilmiştir. Karahanlı Türkçesi döneminin dil özellikleri dikkate alınıp yapılan çalışmalardan ve gramer kitaplarından faydalanılmıştır. Ayrıca tespit edilen eklerin Atabetü'l-Hakâyık'taki kullanımlarına ve anlamlarına da yoğunlaşılmıştır.

Yapılan alan araştırmasına göre tarihsel Türk lehçeleriyle ilgili kip ve kiplik çalışmalarının az sayıda olduğu tespit edilmiştir. Gramer kitaplarında kipliğe ayrı bir başlıkta yer verilmemiştir. Kiplik, kip başlığında incelenmiştir. Ayrıca zaman kavramıyla aynı değerlendirilmiştir. Kip de dil bilgisel bir sınıflandırma olarak tespit edilip fiilin çekimlenmesi sırasında aldığı ek veya biçim olarak adlandırılmıştır (Göktaş, 2019: 3). Korkmaz; gerekliliğin dışında *-mAlI* vb. eklerin kararsızlık, bildirme, tahmin ve şart gibi anlamlarda kullanıldığını söylemiştir (2003: 695). Ergin'e göre geniş zaman ekinde ihtimal de bulunmaktadır (2013: 276). Banguoğlu - *yAcAk* vb. eklerin kesinlik belirttiğinden bahsetmiştir (2015: 466). Yapılan incelemelere göre, gramer kitaplarında eklerin kiplik anlamları bulunmasına rağmen kiplik sınıflandırmasıyla ilgili başlık yer almamıştır.

Dilaçar; çalışmalarında kipin geniş bir anlam alanı olduğundan bahsetmiştir. Kipi yalnızca eklerle olmayıp değişik yapılarla da oluşacağını açıklamıştır (1971: 107). Dilaçar dışında fiilin çekimlenmesi esnasındaki eklerin, kiplik anlamlarına yer veren çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan Gülsevin (2002) kipin niyet, alışkanlık vb. anlamları olduğunu söylemiştir. Başka bir değerlendirmesin de istek kipini ele alıp şekilsel olarak değerlendirmiştir. Sebzecioğlu (2004) zaman ve kip kavramlarının aynı biçimbirimlerle açıklanmasına karşı çıkmıştır. Demir (2010) kiplik anlamlarından biri olan isteme kipliğini incelemiştir. Torun (2013) Türkçede gelecek zaman eklerinin kiplik işlevlerinin üzerine çalışmıştır. Benzer (2012) Türkiye Türkçesindeki kip, kiplik ve zaman sınıflandırmalarını yapmıştır. Çürük (2010) Türkçe'deki olumsuzluğun kiplikle ilişkisini incelemiştir. Kerimoğlu'nun (2011) Türkçedeki kiplik üzerine yaptığı çalışma önemlidir. Türkçedeki epistemik kipliği de incelemiştir. Yalçinkaya'nın (2015) konuyla ilgili *Orhun Türkçesinde Kiplik İfadeleri* adlı çalışması bulunmaktadır. Yalçinkaya, Palmer'in yaptığı sınıflandırmadan hareketle kiplik ifadelerini tespit edip yorumlamıştır. Son yıllarda konuyla ilgili tarihi metinler üzerine Hirik'in (2010), Üzümlü'nün (2017) ve Gökteş'in (2019) tez çalışmaları da vardır. Kipliği inceleyen yabancı araştırmacılardan Palmer'in (2001) çalışması da önemlidir. Palmer; kipliği, önerme ve eylem olmak üzere iki kısma ayırmıştır.

Kiplik ile ilgili yapılan diğer çalışmalarından bazıları:

Fatma Nur Aka, (2020). "*Halide Edip Adivar'ın "Handan" Romanında Kiplikler Üzerine Bir Metin Analizi*" (Doktora Tezi);

Adnan Aldemir, (2012). "*Almancada Kiplik Fülleri ve Türkçedeki Karşılıkları*" (Doktora Tezi);

Büşra Gökteş Ayas, (2019). "*Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Örneği*" (Yüksek Lisans Tezi);

Buse Başkurt, (2019). "*Mehmet Âkif'in Fatih Kürsüsünde Adli Eserinde Söylem Analizi (Kiplikler)*" (Yüksek Lisans Tezi);

Emre Çetinkaya, (2019). "*Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Biçimbirimler*" (Yüksek Lisans Tezi);

Mehmet Volkan Demirel, (2018). "*Türkçenin Kiplik Özelliklerinin Belirlenmesi ve Bunların Dil Bilgisi Öğretimine Yansıtılması*" (Doktora Tezi);

Duygu Kamacı Gencer, (2018). “Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği” (Doktora Tezi);

Mine Sultan Hacıömeroğlu, (2007). “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme” (Yüksek Lisans Tezi);

Seçil Hirik, (2014). “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri” (Doktora Tezi).

İsmet Karaca, (2021). “Halide Edip Adivar’ın Çaresaz Romanında Kiplik” (Yüksek Lisans Tezi);

Filiz Kılıç, (2004). “Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi” (Doktora Tezi);

Satı Burcu Korkmaz, (2014). “Kırım Tatar Türkçesinde Kiplik Belirteçleri” (Yüksek Lisans Tezi);

Pelin Manap, (2013). “Eski Türkiye Türkçesinde Kiplik” (Yüksek Lisans Tezi);

Vafa Rzazade, (2022). “Azerbaycan Türkçesinde Kiplik” (Yüksek Lisans Tezi).

Elanur Kazanlar Ürkmez, (2019). “Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz” (Doktora Tezi);

Melike Üzüm, (2017). “Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği” (Doktora Tezi);

Funda Uzdu Yıldız, (2021). “Göstergebilim Kiplikleri Açısından Anlatı Kişilerinin İncelenmesi” (Doktora Tezi).

1. KARAHANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİ

1.1. Karahanlı Devleti

Önceden Türkistan ve Uygur hanları olarak tanınan sülalenin üyeleri yücelik anlamındaki kara hakan, kara han vb. unvanlarını kullanmışlardır. Bu unvanları kullandıklarından dolayı bu devlete 1874 tarihinde Rus bilimci Vasiliy Vasilevic Grigorev makalesinde Karahanlılar ismini vermiştir. Karahanlılar, sonrasında bu isimle bilinmiştir. Karahanlı Devleti, kaynaklarda “*Hâniy Âl-i Hâkan, Mülûkü’l-Hâniyye, Evlâdü’l-Hâniyye, Hâkâniyân, Mülûkü’l-Hâkâniyye, Mülûkü’l-Hâniyye el-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Beytü’l-Hâniyye, Hakâniyye (Hâkanlılar) ve Efrâsyâbiyân*” vb. olarak geçmiştir (Özaydın, 2001: 404). Karahanlı Devleti için kullanılan adlardan biri İlig (İlek) Hanlar, diğeri de Buğra Hanlılardır (Özaydın, 2001: 405).

Karahanlılar, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan’da yaşamışlardır. Buradaki coğrafyanın Türkleşmesine ve Müslümanlaşmasına katkı sağlamışlardır. Karahanlı Devleti’nin hakanı olan Abdülkerim Satuk Buğra Han İslamiyet’i kabul etmiştir. Müslüman olduktan sonra bu dini halka yayıp ve devlet kurmuştur. İslamiyet’in yayılmasını sağlayan Karahanlılar “Uygur, Basmil, Yabgu” gibi Budist Türklerle mücadelede bulunmuştur. 11. yüzyılda Karahanlı Devleti, farklı etnik gruplardan oluşmaktaydı. Karahanlılar, genişledikçe Samani ve Gazneli vb. devletlerle savaşımlardır. Bundan dolayı da devlet zayıflamıştır. Hanedanlık içerisindeki taht mücadelelerinden dolayı devlet, doğu ve batı olarak ikiye bölünmüştür. Doğu Karahanlıların merkezi önce Balasagun sonra da Kaşgar olmuştur. Fakat VI. yüzyılın ilk yarısında Karahıtaylar tarafından dağıtılmıştır. Selçuklu, Harzemşah ve Karahıtay’a da Maveraünnehir’deki Batı Karahanlılar vergi ödemiştir. Batı Karahanlığı da son hükümdarın idam edilmesiyle dağılmıştır. (Köprülü, 1980: 153).

Türkistan bölgesi, 12. yüzyılda Karahıtaylar’ın saldırısıyla uğramıştır. Karahanlılar ve Karahıtaylar arasında 1141’de yapılan Katvan’daki savaşta Karahanlılar yenilmiştir.

Karahanlı Devleti'nin hakani Mahmud Han, bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Karahıtaylar'a bağlanan Doğu ve Batı Karahanlılar, 1212'de Karahanlı devleti olarak sona ermiştir (Ercilasun, 2015: 292).

1.1.1. Karahanlıların Müslüman Oluşu

Karahanlı Devletinin ilk hükümdarının Bilge Kül Kadirhan olduğunu Pritsak, söylemektedir. Kağanlık iddiası araştırmalara göre Orhun ve Göktürk devletlerinin yıkılışından sonradır. Bu kağanın soyundan olan Satuk Buğra Han İslam'a geçip Türk halkına anlatmıştır. Ondan sonra gelen Baytaş, Karahanlı Devletindeki boylar arasında İslam'ın yayılmasını sağlamıştır (Golden, 2012: 226).

Sâmânîli İsmâil b. Ahmed; Talas'ı işgal edince buradaki Türk halkı, müslüman olmuştur. Bu gelişmelerden dolayı Kadir Han Oğulçak, şehri Kâşgar'a taşımıştır. Sâmânîler arasındaki iç çatışmalardan faydalanmıştır. Bu gelişmeler üzerine Oğulçak, Sâmânî bölgesine baskın edip kendisinden yardım isteyen Sâmânî şehzadesini yanına almıştır. Oğulçak'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr, şehzadeyle karşılaştıktan sonra müslüman olmuştur. İbnü'l-Esîr, rüyasında müslüman olması gerektiğini görmüştür. Gördüğü rüyadan sonra İslâmiyet'i kabul etmiştir. Müslümanlığını herkese anlattıktan sonra Abdülkerim adını almıştır. Batı Karahanlı'da İslâmiyet'in yayılmasını sağlamıştır. Amcasıyla yaptığı taht kavgasından sonra, Satuk Buğra Han İslamiyet'in resmi din olduğunu duyurmuştur (Özaydın, 2001: 405-406).

1.1.2. Karahanlıların Adı ve Kökeni

Karahanlı Devletinin kökeni Karluk, Uygur, Türkmen, Yağma, Çiğil ve Tuky-Göktürk olduğu bilinmektedir. Omeljan Pritsak; Karahanlı Devleti'nin, Tuky-Göktürk sülalesinden geldiğini söyleyip Karluklar'a bağlamıştır. Karluk Devleti'nin çeşitli savaşlardan dolayı Balasagun ve Talas'ı işgal ettiklerinden bahsetmiştir. Uygur Devleti, Kırgızlar tarafından yıkılınca Tuky-Göktürk sülalesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Karlukların hükümdarı, kendisini Göktürk Kağanlığının yöneticisi olduğunu duyurup Karahan unvanını kullanmıştır. Balasagun merkez olmak üzere Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı Karahanlılar diye ikiye ayrılmıştır (Özaydın, 2001: 405).

1.1.3. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesi dönemi, Göktürkçe'nin dil ve gramer özelliklerinin devamı niteliğindedir. Ayrıca Orta Türkçe döneminin dil özelliklerini de taşımaktadır. Uygur alfabesinin yanı sıra Arap alfabesi de XI-XII. yüzyılları arasında kullanılmıştır. Eski Türkçe dönemine göre kelime hazinesi bakımından daha zengindir. Eski Uygurca dönemindeki Budizm'le ilgili kelimelerin birçoğu atılıp yerine İslâmiyet'teki Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir (Hacıeminoğlu, 2003: 412).

Türkologlara göre Türk dili; Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe olmak üzere üçe ayrılmıştır. Orta Türkçe döneminin ilk evresi olan Karahanlı Türkçesi, 10-15. yüzyılları kapsamaktadır. Bazı Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe'de yer almaktadır. Onlara göre Göktürkçe, Uygurca ve Karahanlı dönemleri Eski Türkçe'yi oluşturmaktadır. Karahanlı Türkçesi, 11-12. yüzyıllardaki Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Uygur Türkçesi Beşbalık, Turfan vb. merkezlerde Karahanlı Türkçesi ise Balasagun ve Kâşgar'da kullanılmıştır (Ercilasun, 2015: 342).

Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve Uygur dönemlerinin devamı sayılmıştır. Türk dili, 11. yüzyılda Orta Asya'daki iki bölgede gelişme göstermiştir. Doğu "Kâşgar" ve Batı "Yedisu, Merv, Buhara" gibi alanlardır. Kâşgar bölgesindeki Karahanlı Türkçesi, Uygur Türkçesinin devamı niteliğindedir (Vural-Böler, 2011: 37).

• Karahanlı Türkçesi'nin ses özellikleri:

1. Türk dilinin genel olarak bütün devresinde bu özellik görülmektedir. "Ayak" kelimesi, metinlerde "adak" olarak kullanılmaktadır. Türk Lehçelerinde *y*'ye dönüşen *d* sesi Karahanlı döneminde sık sık yer almaktadır: *adak*, *bod*, *edgü* (iyi), *öd* (zaman). Göktürkçe ve Uygurca metninde *diş arası d*, *d'den* farklı bir sesle gösterilmemiştir. Fakat Göktürkçe ve Uygurca'da kullanılan her iki *d* 'nin ses farkı bulunmaktadır (Hacıemioğlu, 2003: 6; Ercilasun, 2015: 343).
2. Eski Türkçedeki *b* harfiyle kullanılan bazı kelimeler, Karahanlı Türkçesi'nde *w* şeklinde gelişim göstermektedir: *sub* > *suw* "su", *yablak* > *yawlak* "kötü, fena". Göktürkçe'nin söz ortasındaki ve sonundaki *b* sesi Karahanlı Türkçesinde de *w*'dir: *awın-*, *kawuş* (Hacıeminoğlu, 2003: 7; Ercilasun, 2015: 343).

3. Eski Türkçe döneminde *y* şeklinde olan çift sesin, zaman içerisinde ayrılması sonucu bunun gibi kelimeler bazen *y*'li *n* 'li şekilleri ile kullanılmıştır. *kayu-* *kanu* “hangi, hani, nice” , *kayak-* *kanak* “kamak”. Bazen Göktürkçedeki *ñ*, Karahanlı Türkçesinde de *y*'dir: *koy* (koyun), *çıgay* (yoksul) (Hacıeminoğlu, 2003: 7-8; Ercilasun, 2015: 343).
4. Dudak ünsüzlerindeki dar ünlülerde, yuvarlaklaşma olmuştur: *tapug* (hizmet), *sewüg* (sevgili) (Ercilasun, 2015: 343).
5. Oğuz lehçesindeki söz başı *k*, *t* sesleri, tonlulaşmıştır (*g*, *ğ*, *d*'ye dönen) fakat Karahanlı Türkçesinde ise süreksiz tonsuz olarak kullanılmıştır: *kerek*, *küç*, *kuş*, *tişi*, *ton* vb. (Ercilasun, 2015: 344).
6. Türkiye Türkçesindeki *var*, *var-*, *ver-*, kelimelerinde sızıcılaştırmış olarak yer alan *v* ünsüzü, Karahanlı'da süreksiz *b*'yle kullanılmıştır *bar*, *bar-*, *bir-* (Ercilasun, 2015: 344).
7. Türkiye yazı dilinde bulunan *η*, Karahanlı'da aslî ses olduğu görülmektedir: *öη*, *soη*, *teηiz*, *aηla-*, *köηül* (Ercilasun, 2015: 344).
8. Kıpçak Türkçesindeki *c-*, sesi Karahanlı Türkçesinde *y* olarak kullanılmıştır: *yıl*, *yılan*, *yol*, *yüz* (Ercilasun, 2015: 344).
9. Karahanlı Türkçesindeki birincil uzunluklarda kısalma olmamıştır: *ōt* (ateş), *āt* (isim), *sūt* (uzun *ü* ile), *+sā-* /*+sê-*. Karahanlı Türkçesinde ikincil uzunluk da yer almaktadır: *alūr*, *açār*, *almak*, *birmêk*. Fakat Kâşgarlı Mahmud'a göre Karahanlı Türkçesinde, kısalma süreç olarak başlamıştır (Ercilasun, 2015: 344).

1.1.4. Karahanlı Türkçesi Eserleri

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan eserler:

- ✓ Kutadgu Bilig
- ✓ Divânü Lügati't-Türk
- ✓ Divan-ı Hikmet
- ✓ Türkçe ilk Kur'an tercümeleleri
- ✓ Atabetü'l-Hakâyık

1.1.4.1. Kutadgu Bilig

Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu Bilig, mesnevi türünde bir eserdir. Manzum bir siyasetname niteliğinde 6645 beyitten oluşmaktadır. Kutadgu Bilig, mutlu olma, mutluluk veren bilgi anlamına gelmektedir. Tabgaç Buğra Han'a sunulup aruzun feûlün / feûlün / feûlün / feûl kalıbıyla yazılmıştır. Bunun yanı sıra eserin şairinin olmayan 77 beyitlik önsözü mevcuttur. Önsözde, Kutadgu Bilig'in şairiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Eserde, sembolik dört kişiden bahsetmiştir: Kün Toğdı adaleti, Ay Toldı saadeti, Ögdülmiş akli, Odgurmış ise akıbeti simgelemiştir. Şairin amacı ideal insan tipini Kutadgu Bilig'de göstermektir (Ercilasun 2015: 293- 304).

Kutadgu Bilig'in ikisi Arap, diğeri Uygur harfleriyle yazılmış üç nüshası mevcuttur. Nüshalar arasındaki farklılıklara bakılırsa bu metinler, zaman içinde önemli değişikliklere uğramıştır. Nüshalar içinde en iyisi Arap harfleriyle yazılan Fergana nüshasıdır. Yazının özelliklerine göre XIII. yüzyıldan daha önce değildir. Yine Arap harfleriyle kaleme alınan Kahire nüshası, İzzeddin Ay-Demir ed-Devâtdâr için yazılmıştır. 843'te Arap harfleriyle yazılan Herat Nüshası, Viyana nüshası olarak da bilinmektedir. Bu yazma, XV. yüzyılda Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültür ilişkilerini göstermesi açısından önem taşımaktadır (Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2002: 479).

Kutadgu Bilig ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları:

Vámbéry, H., (1870). *“Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik”*, Innsbruck, IV+260 s.

Radloff, W., (1890). *“Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien”*, St. Petersburg, XIII+200 s.

Radloff, W., (1891). *“Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun. Theil I. Derr Text in Transcription”*, St. Petersburg, XCIII+252 s.

Radloff, W., (1910). *“Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo”*, St. Petersburg, XXIV+560 s. (Arslan, 2016: 17).

Yukarıdakilerin dışında bu konuda Reşit Rahmeti Arat'ın da çalışmaları bulunmaktadır:

Arat R. R., (1947). “*Kutadgu Bilig I, Metin*”;

Arat R. R., (1959). “*Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II*”;

Arat R. R., (1979), “*Kutadgu Bilig III, İndeks*”. (Arslan, 2016: 17-18).

1.1.4.2. Divânü Lügati't-Türk

Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divânü Lügâti't-Türk, Türkçenin ilk sözlüğü olma özelliğini göstermektedir. Eser, 1072'de kaleme alınıp 1077'de tamamlanarak Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunulmuştur. Arap halkına Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Arapçanın sözlük kurallarına uygun şekilde olan Türkçe-Arapça eserdir. Türk dünyasını bir arada buluşturan Divânü Lügâti't-Türk, Bağdat'ta kitap olarak hazırlanmıştır. Farklı Türk boylarının ağızlarını da içeren bu eserin adı Türk dillerini derleyen kitap anlamına gelmektedir (Ercilasun, 2015: 314-317).

Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Divânü Lügati't-Türk; ilk sözlük, ilk ansiklopedik ve ilk gramer kitabı özelliğini göstermektedir. Eser, yalnızca sözlük özelliği göstermemektedir. Türkçe'nin 11. yüzyıldaki ses ve yapı özellikleri hakkında önemli bilgiler içeren gramer kitabı niteliğindedir. Kişi, yer ve boy isimlerinin dışında Türklerin mitolojisi, tarihi, halk edebiyatı, coğrafyası, folklor vb. olmak üzere birçok konuda bilgi vermektedir. Bunların yanı sıra dönemin tıbbi ve tedavi yöntemleriyle ilgili ansiklopedik eserdir (Kaçalın, 1994: 447).

Arapça dil bilgisi kurallarının özelliğini gösteren Divânü Lügati't-Türk, ön söz ve sözlük kısmından meydana gelmektedir. Divânü Lügati't-Türk'ün ön sözünde Kâşgarlı Mahmud, Türkçeden ve dil özelliklerinden bahsetmektedir. Sözlükte ise Türkçe sözcüklerin, Arapça anlamları yer almaktadır. Açıklamaların devamında cümle örneklerine yer verilmiştir (Akar, 2005:159-161).

Tek yazma nüshası olan Divânü lugâti't-Türk, Fâtih Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eser üzerine ilk çalışma Kilisli Rıfat Bilge tarafından yapılmıştır. Ayrıca Besim Atalay üç cilt halinde çevirisini yapmıştır. Dehri Dilçin, eseri Arap alfabesine göre hazırladıktan sonra dizinini 1957'de yayımlamıştır. Eserin İngilizcesini James Kelly ve Robert Dankoff, çevirmiştir (Kaçalın, 1994: 447).

1.1.4.3. Divan-ı Hikmet

Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin bir araya getirilmesiyle Divan-ı Hikmet oluşturulmuştur. Bu isimle bahsedilmesinden dolayı Yesevî'nin şiirleri, hikmet sözcüğüyle anılmıştır. Hikmetler, koşma şeklinde kafiyeleşmiştir. Dörtlükler hâlinde olup hece ölçüsüyle kaleme alınmıştır. Münacat mesnevi tarzında, naat gazelleri ise aruz ölçüsüyle yazılmıştır. Hece ölçüsüyle yazılan gazeller kafiyeleşmiştir. Eserin nüshaları 16. yüzyıldan sonra istinsah edildiği için dil özellikleri daha çok Çağatay Türkçesine benzemektedir. Fakat Ahmet Yesevî, Karahanlı Devleti döneminde yaşadığı için eser, Karahanlı Türkçesi döneminde değerlendirilmiştir (Ercilasun, 2015: 332-333).

Yesevî'nin bütün hikmetlerini kapsayan nüshası bulunmamaktadır. Mevcut nüshalar, XVI-XVII. yüzyıllara aittir. Nüshalar, farklı kişiler tarafından düzenlendiği için hikmet sayısı değişiklik göstermektedir. Dîvân-ı Hikmet'in bazı nüshaları: Emel Esin nüshaları, Millet, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Ahmet Caferoğlu (şahsî kitapları arasında), İstanbul Üniversitesi, Konya Mevlânâ Müzesi kütüphaneleri, Manchester, The John Rylands University Library, St. Petersburg Asya Halkları Müzesi vb. yerlerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Dîvân-ı Hikmet'teki yetmiş hikmet; eserin şairinin hayatı, Yeseviyye tarikatı hakkındaki bilgiler, hikmetlerin açıklamasıyla birlikte *Ahmed-i Yesevî: Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* eserini Kemal Eraslan yayınlamıştır (Eraslan, 1994: 429-430).

1.1.4.4. Türkçe İlk Kuran Tercümeleri

Karahanlı Türkçesi döneminde, Kur'an-ı Kerim'in çevirileri yapılmıştır. Bu tercüme, "satır altı çeviri" diye bilinmektedir. Arapça yazılan asıl metin, daha büyük harflerle üst kısımda yer almıştır. Metindeki bütün kelimelerin, bazen de küçük kelime gruplarının altına tercümesi yazılmıştır (Ercilasun, 2015: 331). Satır altı Kur'an tercümelerinin dört nüshası bulunmaktadır. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshasını (TİEM 73), 1333-1334 yılları arasında Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah istinsah etmiştir. Nüsha, 450 varaktan meydana gelmiştir. Samanîler döneminde Taberî tefsirini örnek alınarak yapılmıştır. Kur'an çevirisi; Farsça olmak üzere nüshanın yarısına Abdullah Kök, diğer yarıya ise Suat Ünlü çalışmıştır (Kök, 2004; Ünlü, 2004). Manchester-John Rylands Nüshası, istinsah edilen ve telif olan tarihleri bilinmemektedir. Nüshanın, Türkçenin yanı sıra Farsça çevirisi de

bulunmaktadır. Rylands nüshası 1145 varaktan meydana gelmektedir. 14 cilttir. Bazı kısımları eksiktir. Eserin sözlüğünü Eckmann, tam metnini de Aysu Ata yayımlamıştır (Tüngüç, 2016: 12-13). Özbekistan İlimler Akademisi Nüshası, Arapça metnin Türkçe ve Farsçaya tercümesini içermektedir. Nüshanın üzerine A. A. Semenov'un çalışması bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Emek Üşenmez'in doktora çalışması vardır (Tüngüç, 2016: 13). Anonim Tefsir, Petersburg'da bulunan kitaplıkta yer almaktadır. Zeki Velidi Togan, 1914'te Fergana'da bulmuştur. Nüshanın sözlük kısmını Borovkov yayımlayıp Türkçeye çevirdikten sonra düzenlemiştir. Ebülfez Amanoğlu ile Halil İbrahim Usta çeviriyi tekrardan yayımlamıştır (Ercilasun, 2015: 331-332).

Kur'an tercümeleri üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

Brovkov, A. K., (2002). *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963 (Çev.: H. İ. Usta, E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, TDK, Ankara.

Brovkov, A.K., (1951). *Iz materialov dlya istorii uzbekskogo yazyka, Tyurkologičeskiy Sbornik I*, Moskva-Leningrad, s. 73-79.

Semenov, A. A., (1957). *Sobranie vostiçnih rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR, Cilt IV*, Taşkent, s. 45-46, No. 2854.

Eckmann, J., (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest,

Yukarıdakilerin dışında bu konudaki en kapsamlı çalışma Aysu Ata'ya aittir.

Ata, A., (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (Arslan, 2016: 20-21).

1.2. Atabetü'l- Hakâyık

Atabetü'l-Hakâyık eserinin hangi tarihte ve nerede yazıldığı kesin olarak belli değildir. Fakat doğuştan göremeyen Edib Ahmed Yüknêkî'den edinilen bilgilere göre, Türkistan'daki Taşkent civarında bulunan Yüknêk kasabasında yazılmıştır. Atabetü'l-Hakâyık'ın ismi için farklı bakış açıları bulunmaktadır. M. Fuad Köprülü; "Aybetü'l-hakâyık", Necib Âsım; "Hibetü'l-hakâyık", diğer araştırmacılar ise "Gaybetü'l-hakâyık" şeklinde okumak istemiştir. Reşit Rahmeti Arat ile Jean

Deny'in "*Atebetü'l-hakâyık (hakikatlerin eşiği)*" biçimindeki okumaları Atabetü'l-Hakâyık'ın içeriğine münasip bulunmuştur (Gülensoy, 1994: 51).

Atabetü'l-Hakâyık, 12. yüzyıl eserlerinde yer almaktadır. Atabetü'l-Hakâyık dilini, Edib Ahmed Yüknekî Türk Dili (Türkî) olarak adlandırmıştır. Muhammed Dâd İspehsalar Bey'e sunulan manzum eser, ahlâk ve öğüt içermektedir. Eser, İslamın ve Türklüğün çerçevesinde eğitilip yazarın fikirleri ayet ve hadislerle desteklenmiştir. Pek hacimli olmayan Atabetü'l-Hakâyık, dinî ve tasavvufî konuları içeren manzumelerden meydana gelmektedir (Caferoğlu, 2015: 63-64).

Atabetü'l-Hakâyık; Allah'a, peygambere ve dört büyük halifeye övgüyle başlamıştır. Alçakgönüllülük, cömertliğin övgüsü, yumuşak huyluluk, bilgisizliğin zararı vb. kısımları içermektedir. Feûlün / feûlün / feûlün / feûl kalıbıyla yazılmıştır. 101 dörtlük ve 40 beyitten meydana gelmektedir. Eserin gazel kısmı beyitten, dörtlük kısmı ise mâni şeklinde oluşmaktadır (Akar, 2005: 65).

Atabetü'l-Hakâyık'ı oluşturan 40 beyit, sırasıyla ilk on beyti tevhid ile başlamıştır. Devamında beş beyitten oluşan bir na't, dört halifenin methi için yazılmış manzume şeklindedir. Atabetü'l-Hakâyık'ın sunulduğu Dâd Sipehsâlâr Beg'i metheden altı beytin devamında "sebeb-i te'lîf" ve on dört beyitten oluşan bir gazel bulunmaktadır. Bu kısımlardan sonra; dünya malına düşkünlük, iyi huylar, bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı vb. olarak dokuz kısım yer almaktadır. Atabetü'l-Hakâyık, 101 dörtlük ve on dört kısımdan oluşmaktadır. Ayrıca kimin kaleme aldığı belli olmayan, son dörtlük bulunmaktadır. Emîr Seyfeddin, Edib Ahmed Yüknekî'yi övdüğü "edipler edibi, fâzıllar başı" ona dörtlük yazmıştır. Bunun yanı sıra Edib Ahmed'i öven, Emîr Arslan Hoca Tarhan'a ait on beyitten oluşan manzume de vardır. Atabetü'l-Hakâyık'ın dörtlük kısımları a a b a şeklinde kafiyeleşmiştir (Gülensoy, 1994: 51).

Necib Asım, Atabetü'l-Hakâyık'ı bilime tanıtan ilk kişidir. Eserin manzum ve mensur iki giriş kısımdan oluşması Kutadgu Bilig'e benzemektedir. Ancak eserde kullanılan üslubun yalın ve şairaneliğinin yoksun olmasından dolayı Kutadgu Bilig'den farklıdır. Atabetü'l-Hakâyık'ın dört nüshası vardır. Bunlardan Semerkant nüshasını; hattat Zeynelâbidin 1444'te düzenlemiştir. Uygur alfabesiyle kaleme alınmıştır. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde Ayasofya bölümünde yer almaktadır (Ercilasun, 2015: 329-330).

Ayasofya nüshasını, İstanbul'da Şehzade Abdürrezzak Bahşı 1480'de düzenlemiştir. Ayasofya nüshasının alt mısraları Arap, üst mısraları ise Uygur alfabesiyle yazılmıştır (Ercilasun; 2015: 330).

Topkapı Müzesi nüshası da II. Beyazıt'ın veya Fatih'in devrinde yazılmıştır. Arap alfabesiyle yazılıp İstanbul'da düzenlenmiştir (Ercilasun, 2015: 330).

Ankara Seyid Ali son nüshasıdır. Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır. Ankara Seyid Ali nüshanın ilk, orta ve son kısımlar olmak üzere eksikliği bulunmaktadır. Eserin nüshaları İstanbul ile Semerkant'ta düzenlenmiştir (Ercilasun, 2015: 331).

Atabetü'l Hakâyık, nadir ve köklü bir eser olduğu için tarihi metinler açısından önemlidir. Bundan dolayı üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Ankara'daki 28-30 Haziran 2018 tarihinde yapılan "Atabetü'l Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Sempozyumu"dur. UNESCO, bu sempozyumla Atabetü'l Hakâyık'ın, 100. yılını "Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri" olarak kabul etmiştir. (Aydın, 2019: 19). Aşağıda yer alan sempozyumun bildirileri şu şekildedir:

Tuncer Gülensoy, "*İlk Dönem Türkçe İslamî Eserler ve Atabetü'l Hakâyık*", Erciyes Üniversitesi;

Serkan Çakmak, "*Atabetü'l Hakâyık'ın Hollanda Nüshası (Aybetül Hakâyık)*", Atatürk Üniversitesi;

Ayşegül Sertkaya, "*Atabetü'l Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslamî Eserler Sempozyumu*", İstanbul Üniversitesi;

Bilgehan Atsız Gökdağ ve Esra Özder, "*Necip Asım ve Atabetü'l Hakâyık (Hibetü'l-Hakâyık) Çalışmaları*", Kırıkkale Üniversitesi;

Gaybullah Babayar, "*Edip Ahmed Yükneci'nin Yaşadığı Bölgeye Ait Yeni Bilgiler*" Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi;

Talip Doğan ve Adilcan Eruygur, "*Çin ve Doğu Türkistan'daki Atabetü'l Hakâyık Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*", Kırıkkale Üniversitesi;

İbrahim Akyol, "*Atabetü'l Hakâyık'taki Nazım Şekilleri ve Bazı Problemler*", Çankırı Karatekin Üniversitesi;

Pirali Aliyev, "*Atebetü'l Hakâyık'ta Türk-İslam Ahlakının Yansıması ve Gençlerin Bu Hususa Eğitilmesi*", Azerbaycan Cumhuriyet Eğitim Üniversitesi;

Salim Pilav, “*Atabetü'l Hakâyık'ta İdeal İnsan Tasavvuru*”, Kırıkkale Üniversitesi;

Mehmet Sait Çalka, “*Âyet ve Hadis Şerhi Bağlamında Atabetü'l Hakâyık'ı Okumak*”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi;

Koray Üstün, “*Atabetü'l Hakâyık'ta Yüceltilen Değerler ve Nitelikleri*”, Hacettepe Üniversitesi;

Kürşad Çağrı Bozkırlı, “*Atabetü'l Hakâyık'ın Eğitsel Değeri Üzerine Bir İnceleme*”, Kafkas Üniversitesi;

Soner Sağlam, “*Atabetü'l Hakâyık ve Vagz-ı Azat'ta Bireyin Terbiyesi*”, Pamukkale Üniversitesi;

Gülbanu Kosıмова, “*Edip Ahmed Yüknekî'nin 'Atabetü'l Hakâyık, Edebî Şiirsel Dilde Yazılmış Eserdir*”, Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi (Aydın, 2019: 17-18).

Atabetü'l Hakâyık'la ilgili hazırlanan tez çalışmaları:

1. Bilgehan Gökdağ (Atsız), (1989). “*Atabetü'l Hakâyık Grameri*,” Yüksek lisans tezi;
2. İbrahim Salar, (2013). “*Atabetü'l Hakâyık'ta Fiil*”, Yüksek lisans tezi;
3. Çağlayan Yılmaz, (2013). “*Atabetü'l Hakâyık'ın Söz Dizimi*”, Yüksek lisans tezi;
4. Abdurrahman Ertürk, (2017). “*Edip Ahmet B. Mahmud Yüknekî'nin Atabetü'l Hakâyık Adlı Eserinin Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Yer Alan Değerler Açısından İncelenmesi*”, Yüksek lisans tezi;
5. Ümit Korul, (2018). “*Hibetü'l Hakâyık'ın Necip Asım neşri ve eserde verilen değerler eğitimi*”, Yüksek lisans tez (Aydın, 2019: 18-19).

1.3. Şair

1.3.1. Edib Ahmet Yüknekî'nin Hayatı

Edib Ahmed Yüknekî, Atabetü'l-Hakâyık'ın sonuncu babında kendinden “Edip Ahmed” diye söz etmiştir. Atabetü'l-Hakâyık'a sonradan eklenen üç bölümde şairin ismi “Edip” olarak geçmiştir. Edebî kişiliği, yaşadığı yüzyıl ve coğrafyasıyla ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Yüknekî, Atabetü'l-Hakâyık eserinin yazarıdır. Eserde verilen mevcut bilgiler de kesin değildir. Edinilen bazı bilgilere

göre, Edib Ahmed Y knek  görememektedir. Emir Seyfeddin, Edib Ahmed Y knek ’den “edipler edibi, fazıllar ba ı” olarak bahsetmiştir. “*Mahmud Y knek *” olan babasının adıyla anılmıştır. Ayrıca Edib Ahmed, Atabetü’l-Hak yık’ı “K  gar dilinde” yazmıştır (Arat, 1992: 5-6; Gülensoy, 1994: 421).

Edib Ahmed Y knek ’nin Arapça- Farsça bilgisi bulunmaktadır. Hadis, Tefsir, Kelam vb. İslam  eğitimler almıştır. Ali  ir Nev   yazdığı “Nesayim  ’l-Mahabbe” eserinde Edib Ahmed’in Türk olduğundan ayrıca doğuştan göremeyerek dünyaya geldiğinden bahsetmiştir. Eserde geçen bilgilere göre Edib Ahmed Y knek , dinine bağlı ve zeki biridir. Bunun yanı sıra Y knek , Bağdat’ın dışında yaşayıp İmam-ı  zam’ın derslerine gitmiştir. Fakat  u bilgilerin doğruluğu kesin değildir. Y knek  hakkındaki bilgiler, İmam-ı  zam’ın   rencisi olacak kadar iyi görülmesinden ötürü böyle düşünülmektedir. Sonuç olarak, “Atabetü’l Hak yık”ın sonunda yer alan bilgilere göre Edib Ahmed Y knek ’nin babasının adı Muhammed’dir. Doğum yeri bugünkü Türkistan’daki Taşkent yakınlarında, “Y knek” kasabası olarak geçmektedir. “Atabetü’l Hak yık”ın aynı bölümü, Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Edib Ahmed Y knek ’nin eseri yazılmadan önce “edip” olarak anılmıştır. Bunun dışında başka eserinin olup olmadığı bilinmemektedir (Gülensoy, 1994: 421–422).

2. KİP VE KİPLİK İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Yapılan araştırmalar incelendiğinde Türkçe'deki zaman kip ve kiplik değişik biçimlerde ifade edildiği görülmüştür. Kip ve kipliğin farkı belirtilmemiştir. Dil bilgisi kitaplarında kiplin belirttiği zaman ifadesi mi yoksa bildirme (haber) kipi mi belirsizdir. Acaba hem zaman hem de haber kipi midir? Bu da kesin değildir. Bunların nedeni kip ile kipliğin birbirleriye uzak anlam taşımadığındandır. Kip; ayrı bir şekilde tespit edilirken kiplik, kiple birlikte incelenmektedir. Hâlbuki kip ve kipliğin benzer yönleri olmasına rağmen pek çok yönden farklıdırlar (Benzer, 2008: 20-21; Yalçınkaya, 2015: 9). Kip, eylemin şekilsel yönden dil bilgisi gruplandırmasına gönderme yapmaktadır. Bu gruptaki eklerin işlevleri; bildirme, istek, gereklilik, şart ve emirdir. Kiplik ise anlama dayalı etki alanı biçiminde tanımlanmaktadır. Kip biçimi, kiplik ise anlamı ifade etmektedir (Benzer, 2008: 180-181).

2.1. Kip

Türkçedeki yapılan çoğu incelemeye göre kip, zaman ifadesiyle aynı değerlendirilmiştir. Örneğin, geçmiş zaman kipi, bazı araştırmalara göre zaman ve kiplik kullanımı arasında belirsizdir. Dilâçar'a göre, zaman kipi şeklindeki adlandırmalar yanlıştır. Dilâçar, zaman ifadesinin kiple hiçbir alakasının olmadığını söylemiştir. Zaman vakti, kip ise sadece ruh durumunu ifade etmektedir. Kiplin sadece ekle kullanılmasının mecburiyeti yoktur. Kip, farklı ekler ile yapılabildiği için dikkat çeken şey ruh durumunu herhangi bir şekilde anlatmaktır. Bazı ruh durumları, genellikle belli eklerle kullanılmaktadır. Ancak ekle ruh durumu arasındaki uyum zorunlu değildir. Kip, farklı eklerle çeşitli ifade şekillerini anlatabilmektedir. Bir ek de farklı kiplerin ifadelerinde kullanılabilir. Kip sayısı sınırlandırılmamalıdır, ruh durumları kadardır (1971: 107).

Fiildeki kök ve gövdeler yalnız kullanılmamaktadır. Eylemdeki kök ve gövdeler; şahıs ekine, zaman ekine ve şekle dayanarak oluşmaktadır. Bazı kalıplara giren fiil kipleri, sadece şekli ifade etmeyip zamanı da göstermektedir (Ergin, 2013: 133). Kip, fiil köklerinin ifade ettiği zaman ve şahsa bağlı kalarak nasıl oluştuğunu

göstermektedir (Korkmaz, 2003: 569). Kipin anlaşılmasında yalnızca kelimelerin değil, cümlelerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Kocaman, 1981: 84). Banguoğlu'na göre kip, birleşik fiil çekimidir. *Şart bildirme, söylenti ve anlatma* olarak dört tane kip bulunmaktadır (2015: 440). Kipler, bir durumla ilgili bildirme-betimleme bilgilendirmesidir. Bu durum *çıkarım yapma, öneride bulunma, varsayım ve fikir belirtme* gibi görevlerde bulunmaktadır (Kaya, 2004: 90). Kaya'nın yaptığı tanım, aslında kipliği ifade etmektedir. Gramer kitaplarında kipliğe ayrı bir başlık altında yer verilmediği için kipte anlatılmıştır. Hacıömeroğlu'na göre konuşan veya dinleyenin yaptığı fiilin, dildeki anlatım şeklidir (2007: 479). Eylemin; istek, dilek, koşul, gereklilik gibi biçimlerin özelliğini göstermesidir. Kip; sadece bir özellik anlatmamaktadır, birden fazla kipsel anlam taşıyabilmektedir (Vardar, 2002: 135). Konuşmacının bir durum karşısındaki davranışının ifade ediliş tarzıdır (İmer-Kocaman- Özsoy, 2013: 178).

Kiple ilgili tanımlar belirtildikten sonra, özetle şunlar söylenebilir. Kip:

1. “Konuşmacının, içerik karşısındaki tutumu”,
2. “Morfolojik sınıflandırma”,
3. “Kişilerin ruh haliyle ilgilenmesi”,
4. “Zaman ve şekil ekleri”,
5. “Semantiğin yanında şekil bilgisi”,
6. “Zaman ekleriyle ve şahsa bağlı oluşan gramerdir” (Yalçinkaya, 2015: 12).

2.2. Kiplik

Kiplik, karşılıklı konuşma esnasında bir durum veya olay karşısındaki anlatıcının davranışını açıklamaktadır. Kiplik, görüş ve tutumların konuşmaya yansıtılmasıdır (Kerimoğlu, 2011: 4-5). Anlatıcının öznel değerlendirmesiyle ilgilidir (Yalçinkaya, 2015: 12-13). Verilen bilginin doğruluğuna dair tutumunu ifade etmektedir (Palmer, 2001). Bu tutumu, anlatmak için de kiplik türlerini kullanmaktadır. Eklerin vasıtasıyla kip ve kiplik ifade edilebilmektedir. Türkçedeki tasarlama ve haber (bildirme) kipleri biçimsel olarak kullanılmaktadır. Kiplikte ise tercihi, anlatıcı yapmaktadır. Kipteki gibi dilek (tasarlama) ve haber (bildirme) kiplerinin kullanımıyla sınırlandırılmamaktadır. Anlatıcı, kiplikte genellikle

tutumunu ifade etmek için Türkçedeki zaman eklerinden herhangi birini tercih ederek; “*küçümseme, kesinlik, sonradan farkına varma, şüphe, ihtimal, alışkanlık, belirsizlik, söylenti, belirlilik, niyet, söz verme, tahmin, şaşırma, övünme*” vb. kipliği ifade eder (Benzer, 2008: 181-182).

“Şemseddin Sami; *Nev Usûl Sarf-ı Türkî adlı dil bilgisi kitabında Türkçenin 1347 farklı kip/kipliğe (siga) sahip olduğunu belirtir. Şemseddin Sami, sîga adını verdiği ve bugün kip/kiplik diye adlandırılan haber ve dilek kiplerini (şimdiki zaman, gelecek zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, dilek, istek, gereklik ve emir) genişleterek zarf-fiilleri de sîga başlığı altında değerlendirmiştir. Söz gelişi, -Ip zarf fiil ekine sîga-i ‘atfiyye -ArAk zarf fiil ekine sîga-i istimrâriyye -InCa, -Ak eklerine ise sîga-i ibtidâiyye adlarını vermiştir. Türk dilciliğın tarihi bakımından değeri olan bu tutum daha sonraki dilciler tarafından aşılmış ve gerekli olduğu başlıklar altında incelenmiştir*” (Benzer, 2012: 113-114).

Kiplik, eklerin ikinci veya üçüncü işlevidir. Kip nesnel kiplik ise öznel tutumu ifade etmektedir. Bundan dolayı kip sayısı sınırlı, kiplik ise konuşucunun tercihine bağlı olduğundan sınırsızdır (Benzer, 2012: 112). Konuşucuyla, dinleyici arasında geçen bildirim kiplik denilmektedir. Olumlu veya olumsuz soru, dilek cümlesi vb. anlatım kiplerini oluşturmaktadır (Vardar, 2002: 135). Konuşmacının karşılıklı bildiriminin bir durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimidir. Türkçe’de kiplik “-yAbil, mAlI” vb. ile “mutlaka, ola ki, belki, elbette” gibi ifadelerle kiplik anlatılmaktadır (İmer- Kocaman- Özsoy, 2013: 178). Fiilin hareketinin nasıl oluştuğunu ifade edip daha çok diyalog sürecinde oluşmaktadır. Bundan dolayı dildeki karşılıklı etkileşimleri göstermektedir (Karabağ, 2000: 275). Kiplik; konuşmacının “*fikrini, bakışını, ilgisini ve ilişkisini*” anlatmaktadır (Kılıç, 2004: 2).

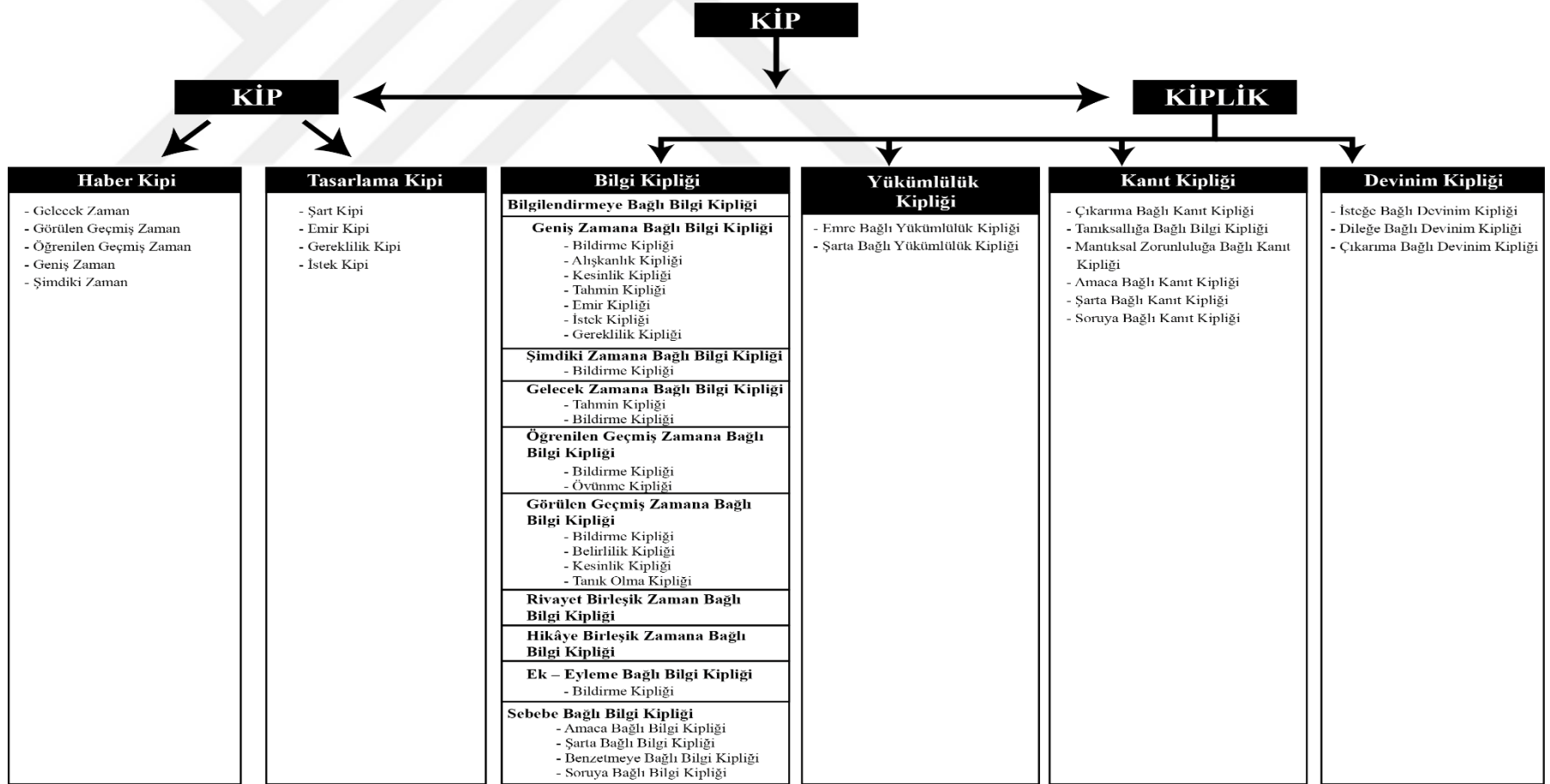
Kiplik, konuşmacının verdiği bilginin doğruluğuna dair tutumunu ifade etmektedir. Şunlar: “*çıkarım, tahmin, varsayım; işitsel-görsel, söylenti, delil, birinci el kişisel tecrübe, genel bilgi, zorunluluk, gönüllülük, istek*” vb. sınıflandırmaları kiplikte yapmıştır (Palmer, 2001). Konuşmacının ifade ettiği önermeye karşı davranışını; bilgisini, düşüncesini kapsayan anlambilimsel sınıflandırmadır (Çürük, 2010: 59).

Yapılan araştırmalardan hareketle özetle şunları söylenebilir: Kip, eylemin biçimsel gruplandırmasını (haber ve tasarlama kipleri) ifade etmektedir. Bu gruptaki kiplerin işlevleri; bildirme, istek, gereklik, şart ve emirdir. Kiplik ise anlama dayalı etki alanında tanımlanmaktadır. Kip biçimi, kiplik ise anlamı ifade

etmektedir (Benzer, 2008: 180-181). Kiplik, konuşmacının karşılıklı konuşma esnasındaki bir olay veya durum karşısındaki davranışını açıklamaktadır (Kerimoğlu, 2011: 4-5). Görüş ve tutumların konuşmaya yansıtılmasında hazır olmayan olay veya durumların konuşulabilmesini sağlamaktadır. Konuşmacının öznel değerlendirmesiyle ilgilidir (Yalçınkaya, 2015: 12-13).

2.3. Kip ve Kiplik Sınıflandırmaları

Not: Palmer, Benzer ve Yalçinkaya'nın tasnifinden yola çıkarak oluşturulmuştur.

2.3.1. Kip Sınıflandırmaları

Kiple ilgili birçok çalışma yapıp farklı başlıklara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Yapılan sınıflandırmalardan bazıları şu şekildedir:

“Türk Dil Bilgisi” kitabında kip konusu iki başlıkta açıklanmıştır: Birtakım fiil şekillerinin meydana gelecek olan hareketlerini anlatmaktadır. Bu fiil şekilleri, bildirme kipleridir. Fiil şekillerinin başka bölümü ise tasarlanan bir durumu bildirmeye tasarlama (dilek) kipleri denilmektedir (Ergin, 2013: 288-289). Muharrem Ergin’in hazırladığı sınıflandırmada bildirme (haber) kipleri zamanı ifade etmektedir. Beş tane zaman kipi bulunmaktadır: “*gelecek zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman*”. Tasarlama (dilek) kipleri ise dört tanedir: “*şart, emir, gereklilik, istek*”, “Türkçenin Grameri”nde ise kip konusu iki başlıkta incelenmiştir. Fiil ve zaman başlığı altında ele alınmıştır. Türkçede 9 kip mevcuttur: “1. *gelecek zaman*, 2. *geçmiş zaman*, 3. *dolaylı geçmiş zaman*, 4. *Geniş zaman*, 5. *şimdiki zaman*, 6. *şart*, 7. *emir*, 8. *gereklilik*, 9. *İstek*”. İlk beşteki haber (bildirme) kiplerine, “asıl zaman kipleri”, son dörtteki tasarlama (dilek) kipleri ise “uyarı kipleri”dir (Banguoğlu, 2015: 443). Zeynep Korkmaz’ın kip gruplandırması genel olarak diğer sınıflandırmalara benzerdir. Sınıflandırmaya göre iki başlığa ayrılmıştır. İlk önce A. Bildirme (Haber) Kipleri’dir: “1. *gelecek zaman kipi*, 2. *görülen geçmiş zaman kipi*, 3. *öğrenilen geçmiş zaman kipi*, 4. *geniş zaman kipi*, 5. *şimdiki zaman kipi*” şeklinde incelenmiştir. İkinci başlık ise B. Tasarlama (Dilek) Kipleri’dir. Bu başlıkta “1. *şart kipi*, 2. *emir kipi*, 3. *gereklilik kipi*, 4. *istek kipi*” yer almaktadır (Korkmaz, 2003: 583-702).

Yukarıdaki tanımlara göre kip, yüklemın nasıl ve hangi zamanda yapıldığını ifade eden morfolojik sınıflandırmadır. Aşağıda belirtildiği gibi ikiye ayrılmaktadır:

A. Haber (Bildirme) Kipleri:

1. Gelecek Zaman Kipi
2. Görülen Geçmiş Zaman Kipi
3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi
4. Geniş Zaman Kipi
5. Şimdiki Zaman Kipi

B. Tasarlama (Dilek) Kipleri:

1. Şart Kipi
2. Emir Kipi
3. Gereklilik Kipi
4. İstek Kipi

2.3.2. Kiplik Sınıflandırmaları

Kiplikle ilgili sınıflandırmalar bulunmaktadır. Lyons'un sınıflandırmasında kiplik, *bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği* olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir. Bilgi kipliğinde konuşmacının, verilen bilgilerin doğruluğuna karşı tutumunu yansıtmaktadır. Yükümlülük kipliği ise eylemin gücüne dayanmaktadır. *Zorunluluk, izin, taahhüt vb.* eylemi yapanın tavırlarını bildirmektedir. Bilgi kipliği; konuşmacının düşüncelerini, yükümlülük kipliği ise eylemi yapan kişinin tavırlarını ifade etmektedir (Yalçınkaya, 2015:18). Yükümlülük kipliği; konuşmacı, katılımcıların durumu ve eylemi yapana göre “*eyleyici odaklı ve anlatıcı odaklı, dış katılımcılı ve iç katılımcılı*” şeklinde isimlendirilmiştir. Bu adlandırılmanın nedeni konuşmacı ile eylem arasındaki ilişkilerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır (Kerimoğlu, 2011: 117).

Bybee, kipliği dört kısma ayırmıştır: *Bilgi kipliği, eyleyici odaklı kiplik, anlatıcı odaklı kiplik ve bağımlı cümle kipliği*. Eyleyici odaklı kiplik, konuşmacının cümlede belirtilen fiili gerçekleştirmesi yönündedir. İç ve dış koşullarının yansıtılmasıdır. *Zorunluluk, gereklilik, dilek ve yeterlilik* bu kiplik sınıflandırmasında yer almaktadır. Konuşmacı odaklı kiplikte ise eylemi yapan kişiyi harekete geçiren iç veya dış koşullar değildir. Konuşmacının ifade ettiği eylemin kuvvetidir. Ana cümlede olmayıp yan cümlede yer alan bütün kiplik ifadeleri ise bağımlı cümle kipliğindedir (Yalçınkaya, 2015: 18).

Papafraguo ve Sweetser, yükümlülük ve bilgi kipliklerinin haricinde kanıt kipliği ve devinim kipliği olarak sınıflandırma yapmıştır. Devinim kipliği; istek, niyet ve yeterliliği ifade etmektedir. Kanıt kipliği ise kesinlik veya mantıksal olan zorunluluğu anlatmaktadır. Portner ise “*doğruluk kipliği*” den söz etmiştir. Bu kavram mantık kökenlidir. Tamamen kiplik türlerinden uzak tutarak “doğruluğun farklı şekillerine” den bahsetmiştir (Yalçınkaya, 2015: 118-19). Bahsedilen kiplik

türü, bilgi kipliğine yakındır ancak bilgi kipliğinden farkı “önermenin doğruluğu” ile ilgili sınıflandırmadır. Bilgi kipliği; eylemi, bilgi ve güven yönünden incelemektedir. Doğruluk kipliği ise eylemin doğruluğuyla ilgilenmektedir (Kerimoğlu, 2011: 135).

Palmer’in sınıflandırmasında *önerme* ile *eylem* olmak üzere kiplik iki kısma ayrılmıştır. Önerme kipliği, bilgi kipliğini ve kanıtsallığı kapsamaktadır. Eylem kipliğinde de yükümlülük kipliği ile devinim kipliği yer almaktadır (Palmer, 2001).

Palmer’in sınıflandırmadaki kiplik aşağıdaki şekildedir:

1. Önerme Kipliği (Propositional Modality)

1.1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)

1.1.1. İhtimal (Speculative)

1.1.2. Çıkarım (Deductive)

1.1.3. Varsayım (Assumptive)

1.2. Kanıt Kipliği (Evidential Modality)

1.2.1. Aktarım (Reported)

1.2.2. Duyum (Sensory)

2. Eylem Kipliği (Event Modality)

2.1. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)

2.1.1. İzin (Permissive)

2.1.2. Zorunluluk (Obligative)

2.1.3. Emir (Commissive)

2.2. Devinim Kipliği (Dynamic Modality)

2.2.1. Yeterlilik (Abilitive)

2.2.2. Gönüllülük (Volitive) (Palmer, 2001).

Yalçinkaya, Kiefer’in “duygu kipliği”ni konuşmacının ifadelerini beğenme veya beğenmemesiyle ilgili olduğunu açıklamıştır. Bu kiplik türü, konuşmacının isteklerini belirtmektedir. Mushin’in yaptığı kiplik sınıflandırmasında ise bilgi kipliği içerisinde yer alan “kanıta dayalılık kipliği”nde ifadenin dayandığı kanıtın doğasıyla ilgili bir gruplandırmadır. Bu kiplik türü kanıta dayanan bir sınıflandırmadır. Aikhenvald göre; konuşmacının bilgiye (*kendisinin duyması, görmesi; ikinci bir kişiden duyması vb.*) ulaştığından bahsetmiştir. Palmer; bu kipliği, önerme kipliğindeki alt başlık şeklinde ele almıştır. Yükümlülük ve devinim kipliğinin üst başlığı olan kiplik türü de “*kök kiplik*” tir. Bu kiplik, devinim ile yükümlülük

kipliğini içermektedir. Bilgi kipliğinin dışındaki sınıflandırmalara karşılık olarak önerilmiştir. Kelimeden bahseden başlıca araştırmacılar *Nuyts, Coates, Sweetser'dir* (Yalçınkaya, 2015: 20).

Bybee, Pagliuca ve Perkins yardımcı cümle kipliğini, *bilgi kipliği, anlatıcı odaklı kiplik ve eyleyici odaklı kiplikle* beraber dört kiplikten bir tanesi olarak açıklamıştır (Kerimoğlu, 2011: 141). Nuyts'e göre yardımcı cümle kipliği, ifade ettiği anlam dışından farklı değildir. Bu kiplik türlerine (*bilgi kipliği, anlatıcı odaklı vb.*) yoğunlaşmaktadır (Yalçınkaya, 2015: 20).

Yukarda verilen sınıflandırmadan hareketle özellikle Palmer'in yapmış olduğu sınıflandırma örnek alınarak şu şekilde:

1. *Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)*
2. *Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)*
3. *Kanıt Kipliği (Alethic Modality)*
4. *Devinim Kipliği (Dynamic Modality)* (Palmer, 2001).

incelendikten sonra Atabetü'l Hakâyık'taki kiplik türlerinin belirtilmesinde Benzer (2012) ve Yalçınkaya'nın (2015) çalışmalarından hareketle şöyle bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Aşağıdaki şekildedir:

1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality) (Yalçınkaya, 2015: 21).
 - 1.1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği (Yalçınkaya, 2015: 21).
 - 1.1.1. Geniş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.1.1. Bildirme Kipliği
 - 1.1.1.2. Alışkanlık Kipliği
 - 1.1.1.3. Kesinlik Kipliği
 - 1.1.1.4. Tahmin Kipliği
 - 1.1.1.5. Emir Kipliği
 - 1.1.1.6. İstek Kipliği
 - 1.1.1.7. Gereklilik Kipliği
 - 1.1.2. Şimdiki Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.2.1. Bildirme Kipliği
 - 1.1.2.2. Belirsizlik Kipliği
 - 1.1.3. Gelecek Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.3.1. Tahmin Kipliği

- 1.1.3.2. Bildirme Kipliği
- 1.1.4. Öğrenilen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.4.1. Bildirme Kipliği
 - 1.1.4.2. Övünme Kipliği
- 1.1.5. Görülen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.5.1. Bildirme Kipliği
 - 1.1.5.2. Belirlilik Kipliği
 - 1.1.5.3. Kesinlik Kipliği
 - 1.1.5.4. Tanık Olma Kipliği
- 1.1.6. Rivayet Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
- 1.1.7. Hikâye Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği
- 1.1.8. Ek- Eyleme Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.1.8.1. Bildirme Kipliği
- 1.2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği (Yalçınkaya, 2015: 21).
 - 1.2.1. Amaca Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.2.2. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.2.3. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği
 - 1.2.4. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği
- 2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality) (Yalçınkaya, 2015: 21).
 - 2.1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği
 - 2.2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği
- 3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality) (Yalçınkaya, 2015: 21-22).
 - 3.1. Çıkarıma Bağlı Kanıt Kipliği
 - 3.2. Tanıksallığa Bağlı Kanıt Kipliği
 - 3.3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği
 - 3.4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği
 - 3.5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği
 - 3.6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği
- 4. Devinim Kipliği (Dynamic Modality) (Yalçınkaya, 2015: 22).
 - 4.1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği
 - 4.2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği
 - 4.3. Çıkarıma Bağlı Devinim Kipliği

3. ATABETÜ'L- HAKÂYIK'TA KİP

3.1. Haber (Bildirme) Kipleri

3.1.1. Gelecek Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesi'nde gelecek zaman eki, *-gA*; *-gAy* ve *-gU / ğU* ile kullanılmaktadır. Eski Türkçe dönemindeki gelecek zaman eki olan *-dAçI*; *-tAçI* Karahanlı Türkçesinde pek fazla yer almamaktadır (Hacıeminoğlu, 2003: 187). Atabetü'l Hakâyık'ta gelecek zaman kipi şu şekilde incelenmiştir:

- (1) “kanı ‘ahd emanet kanı edkülüg
kiğin künde hayr iş me kötrülgülüg
başı bardı harnıñ sonı **barğusı**
önı keldi şerrin sonı kelgülüg”

*Hani ahd, emanet; hani iyilik;
son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir (AH: A95; 389-390-391-392).*

Yukarıdaki örnekte gelecek zaman *-gu* eki ile yapılmıştır. Eylemin ileriki bir zamanda, gerçekleşeceği anlamını vermektedir.

- (2) “toğa körmez erdi edibniñ közi
tükedı bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zır
anıñ tuşı **bolğay** bu söznüñ azı”

*Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir (AH: B51 D A17 C47; 485-486-487-488).*

Yukarıdaki örnekte ise gelecek zaman *-gay* eki ile kullanılmıştır.

3.1.2. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesi'nde görülen geçmiş zaman *-dI*; *-tI* ekleriyle kullanılmaktadır. Sadece üçüncü tekil şahıs eki *-dI*; *-tI* ekleriyle yapılmaktadır

(Hacıeminoğlu, 2003:184). Atabetü'l Hakâyık'ta görülen geçmiş zaman ekinin kullanımı şu şekildedir:

- (3) “**yarattı** ol uğan tünün kündüzün
uğup biri birke yorır öñ soña”
O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı;
(bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra giderler (AH: A5; 13-14).

Atabetü'l Hakâyık'ta görülen geçmiş zaman – *tı* ekine rastlanılmaktadır. Görülen bir şey aktarıldığı için kesinlik anlamını taşımaktadır.

- (4) “maña bolsa fızlıñ **kutuldı** özüm
eğer bolsa ‘adlıñ katıglık maña”
Faziletin olursa, nefsim kurtulur;
eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felaket olur (AH: B5; 39-40).

Yukarıdaki örnekte “kutuldı” kelimesinin görülen geçmiş zaman eki *-dı* ile yapılmıştır.

- (5) “yime mecd mürüvvet fütüvvet uğan
‘ağa’ **kıldı** şahımka bu cümleñi”
Bir de şeref, insaniyet ve merdlik; bunların hepsini
kadir (Tanrı) şahıma ihsan etti (AH: A13 B8 C7; 63-64).

Yukarıdaki örnekte *-dı* görülen geçmiş zaman ekinin “kıldı” kelimesine eklendiği görülmektedir.

- (6) “dad işpehsalar beg üçün bu kitip
çıkdım ajunda atı kılsu tip”
Dad işpehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın (AH: B9 C8 ; 69-70);

- (7) “**bezedim** kıtabnı nevadır sözün
bakıglı okıglı asıg alsu tip”
Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim (AH: A16; 77-78).

- (8) “bölek **ıddım** anı şahımka men ök
havadarlıkımnı tükel bilsü tip”
*Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim (AH: A16; 79-80).*

- (9) “bilig **bildi boldı** eren belgülüg
biligsiz tirigle yitük körgülüg
biliglig er **öldi** atı **ölmedi**
biligsiz tirig erken atı ölüg”

*İnsan bilgisi ile tanınır;
bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır;
bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır,
bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür (AH: B3; 93-94-95-96).*

- (10) “bilig birle 'alım yoķar **yokladı**
biligsizlik erni **çökerdi** koğı
bilig yind usanma bil ol hāķ reşul
bilig çinde erse siz arķaņ **tidi**”

*Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul : -
< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız > - dedi (AH: C11; 101-102-102-104).*

- (11) “biliglig sözi pēnd naşihat edēb
biliglign **ögdi** 'açem hem 'arāb
tavarsızķa bilgi tükenmez tavar
neşesızķa bilgi yirilmez neşēb”

*Bilgilinin sözü öğüt, nasihat ve edebdir;
bilgiliyi acem de arab da öğdü.
Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazinedir;
bilgi, neseptsiz için, yerilmez bir neseptir (AH: A26 C13; 125-126-127-128).*

- (12) “hıredlıgımu bolur tili boş kişi
telim başnı **yidi** bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter ok başı”

*Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz (AH: A29; 137-138-139-140).*

- (13) “şefih er tili öz başı düşmanı
tilindin **töküldi** telim er kanı
öküş sözlegende öküngen telim
tilin bekleğinde ökünmiş kanı”

*Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var (AH:
A30; 141-142-143-144)?*

- (14) “iki neş birikse bir erde kalı
bükendi ol erke mürüvvet yolu
bir ol yaşırs erse kereksiz sözüğ
ikinci yalğan erse ol erniñ tili”

*Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse,
o insana mürüvvet yolu kapanmıştır :
(bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek,
ikincisi ise, yalan söylemektir (AH: A33; 149-150-151-152).*

- (15) “küdeşgil tilingni kel az kıl sözün
küdeşilse bu til küdeşlür özün
reşul erni otka yüzün atğuçı
til ol **tidi** yığ til yul ottın yüzün”

*Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar (AH: A35 B16 C15; 157-158-
159- 160).*

- (16) “bu ajun rıbat ol tüşüp köçgülüg
rıbatka tüşügli tüşer keçgülüg
ön arkış **uzadı** kopup yol tutup
öñi kopmış arkış neçe kiçgülüg”

*Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
(insan) kervan-saraya geçmek için iner.
Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir (AH:
A42B19C18; 177-178-179-180).*

- (17) “neçe yir bar erdi sığışmaz eri
eri bardı **kaldı** kuruğ tek yiri
neçe ‘alim erdi neçe feylesuf
kanı bu kün olar mininde biri”

*Halkına dar gelen ne kadar yer vardı;
halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı.
Ne kadar alim, nice feylesof vardı;
bugün onlar hani, binde biri (bile yok) (AH: A48; 201-202-203-204).*

- (18) “akı er biligni **yete bildi** kör
anın sattı malın şena’ **aldı** kör
tirildi ulamsız ulamı bolup
ajunda at eğgü koşup **bardı** kör”

*Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.
malını onunla sattı ve sena aldı.
muhtacların yardımcısı olarak yaşadı;
bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti (AH: A56 B25 C24; 237-238-239-240).*

- (19) “bağıl **tirdi** zer sim haramdın öküş
vebal kötrü **bardı** özele söküş
ülüş **boldı** malı kişiler ara
bağıl **aldı** anda ökünçtin ülüş”

*Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı,
vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti;
malı başkaları arasında pay edildi,
hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı (AH: A57; 241-242-243-244).*

- (20) “kamug kazganıglı ajun malını
yiyümedi **bardı** körün halini
tişisi kalıp bir adın er bile
ol anda yatıpan birür sanını”

*Dünya malını kazananların hepsi
(onu) yiyemedi gitti, hallerini görün;
karısı başka bir erkek ile kalıp,
onun yanında yatarak, vücudunu verir (AH: C27; 273-274-275-276).*

- (21) “tevazu’ kılıglını kötrür içi
tekebbür tutar erni kemşür koşu
uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
uluğluk menişsiz alınmañ **tidi**”

*Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi (AH: A66 B29 C28;
281-282-283-284).*

- (22) “aya hırş ıdisi Һarışlık nerek
ayu bir manga bu negüke kerek
tar erse kiñ erse **bitildi** ruzıñ
Һarışlık kılurmu munı eğgürek”

*Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var,
bana söyleyiver, bu neye yarar ?
İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
harislik bunu daha iyi yapar mı? (AH: A73-74 C31; 313-314-315-316).*

- (23) “mecaz **boldı** dostluk Һaқиқat қanı
miñer dostta biri bulunmaz köni
öküşrek kişiniñ içi ғadr erür
köni dostıñ erse taşı bil munı”

*Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerceği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorlarsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

- (24) “bu kün bu ajunda kişilik isiz
қанı қанча **bardı** kişilik isiz
vefa köli suğlup қurup yulları
cefa **toldı taştı** teñizdin eđiz”

*Bugün bu dünyada insanlık kötüdür;
yazık, hani insanlık; nereye gitti ?
Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu;
cefa doldu-taştı, denizden daha engin (AH: A94 C39; 385-386-387-388).*

- (25) “қанı ‘ahd emanet қanı eğkülüg
kiñin күnde Һayr iş me kötrülgülüg
baş **bardı** Һayrınıñ soñı barğusı
öñi **keldi** şerniñ soñı kelgülüg”

*Hani ahd, emanet; hani iyilik;
son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir (AH: A95; 389-390-391-392).*

- (26) “ajun **toldı** ‘udvan cefa çevr bile
қанı bir vefalıғ bar erse tile
sen artaқ sen anın ajun **artadı**
nelük bu ajunka kılur sen gile”

*Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun (AH: A96 B42 ; 393-394-395-396).*

- (27) “ğarib erdi jslam ğarib **boldı** baz
'ibadet riya **boldı** 'abid mecaz
harabat oramı bolup abadan
harab **boldı** meşcid buğun bi-namaz”

*İslam garip idi, tekrar garip oldu:
ibadet - riya ve abid - mecaz oldu;
harabat muhiti mamur oldu;
mescid ise, harap ve halk bi-namaz oldu (AH: A97; 397-398-399-400).*

- (28) “‘amel **koçdı** ‘alim ve zahid vera ‘
‘arif rakş çıkarıp iter boş sema ‘
bidā ‘tın yığığlı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bidā ‘ “

*Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;
arif raks çıkarıp, hoş sema eder;
bid'atten men'eden insan kalmadı,
onun için bu bid'at her gün artmaktadır (AH: A98 B43; 401-402-403-404).*

- (29) “uvut **yitti** yindip bulunmaz yıdı
halal yigli kanı körünmez boğı
halal kendü kayda bu kün kanı kim
haramnı yiyürde haram tip **yidi**”

*Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz;
helal yiyen hani, vücudu (bile) görünmez;
bugün helalin kendisi nerede, hani,
kim haramı yerken, haram diye yiyor (AH: A101; 417-418-419-420).*

- (30) “ne **yazdı** ajunka bu şahib hüner
negüke bu anı ulaşu kınar
hasislerni kötrüp nefisni çalıp
azu kıtsuz ajun kırıpmu munar”

*Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir;
niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir:
hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor;*

yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı ? (AH: 108; 445-446-447-448).

- (31) “**bitidim** kitabı meva'iz: meşel
okısa tatır til yemiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teng ese **tengedi** dürüstka beşel”

*Kitabı mevizalar şeklinde yazdım;
dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,
hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur (AH: A112-113 C45; 465-466-467-468).*

- (32) “anın uş **çıkardım** bu türki kıtib
kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
bitidim bu taşuk turaş sözlerin
kalı barsa özüm sözüm kalsu tip”

*Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım,
ister bunu kafi bul, ey dost, ister ilave et.
Eğer kendim gidersem, sözüml kalsın diye,
bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım (AH: B50; 473-474-475-476).*

- (33) “anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap **ketürdüm kemiştim** çözüük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz atlaş bolur kız uçuzı böz ök”

*Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

- (34) “aya minde kıdın keligli munı
okısañ du'ada unıtma mini
saña hediye, **kıldım** bu taşuk sözüm
maña hediye, kıl su du'a tip sini”

*Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;
sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim (AH: A116; 481-482-483-484).*

- (35) “toğa körmez erdi edibniñ közi
tükedi bu on dört bab içre sözi

yağan bolsa yüklüg özesinde zər
anıñ tuşu bolğay bu söznüñ azı”

*Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir (AH: B51 D A117 C47; 485-486-487-488).*

- (36) “şebēb erdi bu iş **bitidük** kıtab
kerek kıl icabēt kerek ipi 'ıtab”

*Bundan dolayı kitabı yazdık,
ister kabul et, ister hoş görme (AH: C49; 509-510).*

3.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesi’nde öğrenilen geçmiş zaman, *-miş* ekiyle kullanılmaktadır. Yuvarlak ünlülerdeki fiiller de *-miş* olarak yer almaktadır (Hacıeminoğlu, 2003:186). Atabetü’l Hakâyık’ta öğrenilen geçmiş zaman ekinin kullanımı şu şekildedir:

- (37) “bu dünya neñindin yigü keğgölük
al artuğ tileme vēbal yüdğölük
tarıglık tip **aymış** ajunnı reşul
tarıglıkta katlan tarı eğgölük”

*Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al;
fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır.
Resul, dünya için, tarladır demiş;
tarlada çalış-çabala ve iyilik ek (AH: A45; 189-190-191-192).*

Yukarıdaki örnekte “aymış” kelimesinde *-miş* duyulan geçmiş zaman eki bulunmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman eki, başkasından duyulan (öğrenilen) bir şeyi aktardığı için kesinlik taşımaz.

- (38) “ēdibler ēdibi fazıllar başı
güherdin söz **aymış** ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kopsa bolsun yaranlar işi”

*Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,*

yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun (AH: A118 D- ; 489-490-491-492).

Yukarıdaki örnekte ise “aymış” kelimesinin öğrenilen geçmiş zaman kip eki, *muş* ile yapılmıştır.

- (39) “tāmamı erür kaşğari til bile
ayıtmış edib rıkkat-i dıl bile”

(Eserin) bütünü Kâşgar dili iledir,
edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir (AH: A120; 499-500).

3.1.4. Geniş Zaman Kipi

Karahanlı Türkçesi dönemindeki geniş zaman ekleri *-r*; *-Ur*; *-Ir*; *-Ar*’dır. Hangi fiillerden sonra hangi ekin geleceği belli bir kuralla sınırlandırılmamaktadır (Hacıeminoğlu, 2003:182). Atabetü’l Hakâyık’ta geniş zaman ekinin örnekleri şunlardır:

- (40) “ilahi öküş hāmd **ayur men** saña
sening rahmetiñdin **umar men** oña”

*Tanrım, (daima) sana çok hamdederim;
(daima) senin rahmetinden hayır umarım (AH: A3; 1-2).*

Yukarıdaki örnekte Atabetü’l Hakâyık’ta geniş zaman *-ur* / *-ar* ekine rastlanılmaktadır. Eylemin her zaman yapıldığı anlamını vermektedir.

- (41) “seniñ barlıķıñka tanuķluk **birür**
cēmad canvār uçğan yügürgeñ neñe”

*Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey
senin varlığına tanıklık eder (AH: A3; 3-4)*

- (42) “seniñ birliķiñke delil arķağan
bulur bir neñ içre deliller miñe”

*Senin birliğine delil arayan (kimse)
bir tek şeyde binlerce delil bulur (AH: A3; 7-8).*

- (43) “yok erdim yarattıñ yana yok kılıp
İkinç bar **kılur sen muķir men** muña”

*Yok idim, yarattın; yine yok edip,
tekrar var edersin; bunu ikrar ederim (AH: A4 B3 C2; 9-10).*

- (44) “yarattı ol uğan tünün kündüzün
uğlup biri birke **yorır** öñ soña”

*O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı;
(bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra giderler (AH: A4 B3 C2;
13-14).*

- (45) “**tünetür** tününni künün kiterip
tünün kiterip baz **yaratır** taña”

*Gününi giderip, geceni getirir;
gecenı giderip, tekrar tanı aydınlatır (AH: A5; 15-16).*

- (46) “ölügdin tirig hem tirigdin ölüg
çıkarur körür sen munı keç maña”

*O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir,
görürsün; bunu iyi bil (AH: A5; 17-18).*

- (47) “anıñ ögdisindin **tatır** bu tilim
anıñ meğhı bolsa şeker şehd aña”

*Onun medhinden ağzım tatlılanır;
onun yadı, dilim için, şeker ve baldır (AH: A7; 27-28).*

- (48) “yime dört işiñe **ıdır men** selam
olardın usanmak kaçan ol maña”

*Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim;
onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam (AH: B5 C4; 31-32).*

- (49) “kim erse bu dört işke beğ i'tikad.
tutar erse miñ la'n **ıdır men** aña”

*Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikat beslerse,
ona bin (kere) lanet ederim (AH: A8; 35-36).*

- (50) “ögü bilmez erke ögüt **ögretür**
anıñ birr u cudı beđi' ihsanı”

*Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsanı
medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir (AH: B6 A10; 45-46).*

- (51) “şimaktin eğizrek **tutar** himmet ol
sehası mekarım iki dermanı”

*O himmeti simakten daha yüksek tutar;
cömertliği ve keremi (onun) iki dermanıdır (AH: B7 C6; 49-50).*

- (52) “şalabēt içinde 'umēr teg erip
seḥavēt seḥaḥāt **tutar** ‘usmanı”

*(O) metanette Ömer gibidir,
cömerdlikte Osman 'a denktir (AH: A12; 53-54).*

- (53) “tetiklikte kendü ayastın ozup
dad inşaf **tutar** çın anuşirvanı”

*(O) fetanette Ayas 'ı geçer.
adalet ve hakkaniyette gerçek bir Anuşirvan 'dır (AH: A12; 55-56).*

- (54) “anıñ baḥşışindin bulıt **uvtanur**
bu sözni bütün çın **tutar** düşmanı”

*Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır;
bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder (AH: A12; 57-58).*

- (55) “aya şahım erdemlerin sanağan
sanarmu ediz kum uşak taş sanı”

*“Ey şahımın faziletlerini sayan (kimse),
sahradaki kum ve ufak taşlar sayıya gelir mi (AH: A13 B8 C7; 5-60).*

- (56) “biligdin **urur men** sözümke ula
biligligke ya dost özünü ula
bilig birle **bulnur** sa‘adet yolu
bilig bil sa‘adet yolını bula”

*Bilgiden sözüme temel atarım;
ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış;
sa'adet yolu bilgi ile bulunur,
bilgi edin ve sa'adet yolunu bul (AH: B10 C9 A17; 81-82-83-84).*

- (57) “bahalıg dinar ol biliglig kişi
bu cahıl biligsiz bahasız bişi
biliglig biligsiz kaçan teñ **bolur**
biliglig tişi er cahıl er tişi”

*Bilgili insan - kıymetli dinardır.
cahil ve bilgisiz (adam) - değersiz bir akçedir.
Bilgili ile bilgisiz müsavi olur mu ?;
bilgili dişi - erkek ve cahil erkek – dişidir (AH: A18; 85-86-87-88).*

- (58) “sünekke yilig teg erenke bilig

eren körki 'aql ol sünekniñ yilig
biligsiz yiligsiz sünek teg hali
yiligsiz sünekke **sunulmaz** elig”

*Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur;
insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir;
bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur;
iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz (AH: A19 C10; 89-90-91-92).*

- (59) “biliglig biligni eğer gen **bolur**
bilig tatğın ay dost biliglig **bilür**
bilig **bildürür** bil bilig qadrini
biligni biligsiz otun ne **qılur**”

*Bilgiyi daima bilgili arar,
bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir;
bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir,
bilgisiz odun bilgiyi ne yapar? (AH: A22; 105-106-107-108).*

- (60) “biligsizke hax söz tatıqsız erür
açar pënd naşihät asıqsız erür
ne türlüğ arıqsız **arır** yumakın
cahil yup arımaz arıqsız erür”

*Bilgisize doğru söz tatsız gelir,
ona öğüt ve nasihat faydasızdır;
nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir,
(fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir (AH: A23 B13; 109-110-111-112).*

- (61) “biliglig kişi kör **bilür** iş öğin
bilip iter işni **ökünmez** kiğin
kamuğ türlüğ işte biligsiz onı
ökünç ol açar yok on anda adın”

*Bilgili adam her işin zamanını bilir,
işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz;
her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır
ve ona bundan başka bir kısmet yoktur (AH: C12 A24; 113-114-115-116).*

- (62) “biliglig kereklig sözüğ **sözleyür**
kereksiz sözini kömüp **kizleyür**
biligsiz ne aysa **ayur** uqmadın
anın öz tili öz başını **yyür**”

*Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler;
lüzumsuz sözü gömerek, gizler;
bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler,
onun kendi dili kendi başını yer (AH: A25; 117-118-119-120).*

- (63) “bilig birle **bilnür** törütgen idi
biligsizlik içre kanı hayr yidi
bilig bilmegendin bir ança buğun
öz elgin but itip idim bu tidi”

*Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
bilgisizlikten hayır gören var mı ?;
bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp :
- < Rabbim budur 1 > - dedi (AH: B14 A126 C13; 121-122-123-124).*

- (64) “eşıtgil biliglig negü tip **ayur**
eğebler başı til küdezmek **tiyür**
tiliñ bekte tutğıl tişini sınmasun
kalı çıksa bektin tişini **sıyur**”

*Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar (AH: A27; 129-130-131-132).*

- (65) “sanıp sözlegen er sözi söz sağı
öküş yaşığan til unulmaz yağı
sözün boşlağ ıdma yıga tut tiliñ
yeter başka bir kün bu til boşlağı”

*Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir;
çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir diişmandır.
Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut;
dilin başı-boşluğu bir gün başa bela olur (AH: A128 B15 C14; 133-134-135-136).*

- (66) “hıredlıǵmu **bolur** tili boş kişi
telim başını yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa **bütmez büter** ok başı”

*Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliğı çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz (AH: A29; 137-138-139-140).*

- (67) “ne kim kelse erke tilindin **kelür**
tilindin kim eğgü kim isiz **bolur**
eşıt büt bu sözke kamug tańda ten
turup tilke yüknüp tażarru‘ **kalur**”

*İnsana ne gelirse, dilinden gelir;
dili yüziünden kimi iyi, kimi kötü olur;
dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah
kalkıp, eğilerek, dile yalvarır (AH: A31B16C15; 145-146-147-148).*

- (68) “işim tip inanıp sır ayma sakın
neçe me inançlıg iş erse yakın
serip sinde razıñ sinip tutmasa
serermü işinde mum keç sakın”

*En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa,
arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün (AH: A41; 173-174-175-176).*

- (69) “bu ajun rıbať ol tüşüp köçgölüg
rıbaťka tüşügli **tüşer** keçgölüg
öñ arķış uzadı ıpup yol tutup
öñgi ıppmış arķış neçe kiçgölüg”

*Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
(insan) kervan-saraya geçmek için iner.
Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir (AH:
A42B19C18; 177-178-179-180).*

- (70) “bu dünya sonında yügürmek neçe
hasis neñdin ötrü tip özün küçe
nelük malķa munça köñül bamaķıñ
bu mal kelse erte **barur** baz kiçe”

*Bu dünya arkasından koşmak niçin;
hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut.
Mala bu kadar gönül bağlamak neden;
bu mal sabah gelirse, akşam yine gider (AH: A43; 181-182-183-184).*

- (71) “beķasız erür bu ajun lezzeti
kečer yıl kečer teg meze müddei
yigit koca bolur yañı **eskirür**
ķavi erse **ķamlur ķaçar** kuvveti”

*Bu dünya lezzeti baki değildir;
zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer;
genç ihtiyarlar ve yeni eskir;
kuvvetli çöker, kuvveti gider (AH: 46; 193-194-195-196).*

- (72) “bu kün bar yarın yok bu dünya neñi
meniñ timişin neñ adınlar onı
kamuğ tolğan **irlür** tükkel **eksiyür**
kamuğ abadannın harab ol sonı”

*Dünya malı bugün var, yarın yoktur;
benim dediğin mal başkalarının kısmetidir.
Her dolan azalır, her tam olan eksilir;
her mâmûrluğun sonu harap olmaktır (AH: A47B21C20; 197-198-199-120).*

- (73) “ajun **külçirer** baz alın kaş **çatar**
bir elgin tutup şehd birin zehr **katar**
‘aşel tatrup ilkin tamak tatıtıp
kiçinrek kaçahka sunup zehr **katar**”

*Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar;
bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar;
önce baldan tattırarak, ağzı tatlandırır;
bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar (AH: A49; 205-206-207-208).*

- (74) “süçüg tattın erse açığka anun
birin kelse rahat **kelür** renc onun
aya gām katıgsız sürur umğuçı
bu ajun kaçan ol umınça orun”

*Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürür uman,
bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ? (AH: A50-51B22C21; 209-210-211-212).*

- (75) “yılan teg bu ajun yılan oklağı
yokamakka yumşak içi pür ağı
yılan yumşak erken yavuz fi’l **iter**
yırak turğu yumşak tip azılmağı”

*Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lazımdır;
(o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur.
Yılan yumuşak olduğu halde, kötülük yapar;*

(ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı (AH: A52; 213-214-215-216).

- (76) “nişab **kötrür** ajun birer yüz **açar**
yazar kol **kuçar** teg yana terk **kaçar**
yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali
direşsiz **keçer** baht ya kuş teg **uçar**”

*Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar;
kucaklayacak gibi kollarını açar, fakat hemen kaçar.
Baht yaz bulutu gibidir -veya rüya gibi boştur;
durmadan geçer veya kuş gibi uçar (AH: A54; 221-222-223-224).*

- (77) “kamuğ til aklı er şenasın **ayur**
akılık kamuğ" 'ayb kirini **yuyur**
akı bol saña söz sökünç kelmesün
sökünç kelgü yolını akılık **tıyur**”

*Bütün diller cömert adamın methini söyler;
cömertlik bütün ayıpların kirini temizler;
cömert ol, sana söz, sövme gelmesin;
sövme gelecek yolu cömertlik kapatır (AH: C23; 229-230-231-232).*

- (78) “egilmez köñülün aklı er **eger**
tegilmez muradka aklı er **teger**
bağıllıkını kanı öger til kayu
akılığını 'am haş tözü halk **öger**”

*Eğilmez gönülü cömert adam eğer;
erişilmez murada cömert adam erişir.
Hasisliği ögen dil hani, neredes;
cömertliği anı, has, bütün halk öger (AH: A57; 233-234-235-236).*

- (79) “bağıllık otalap onulmaz ig ol
birimdin bağıl elgi keç berklig ol
tirip köñli **toğmaz** közi suķ bağıl
kul ol malķa malı aña erklig ol”

*Hasislik ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır;
hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır.
Aç gözlü hasisin gönülü toplamakla doymaz,
o malın kuludur ve malı ona hakimdir (AH: A60;253-254-255-256).*

- (80) “bu buğun talusu aklı er turur
akılık şereş cah cermal **arturur**
sevilmek tilesen kişiler ara
akı bol akılık sını **sevdürür**”

*Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır;
insanlar arasında sevilme istersen,
cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir (AH: A61 B21; 257-258-259-260).*

- (81) “bağıl nakş otun tavar pasbanı
yıgar yimez içmez tutar berk anı
taturmaz eseninde tuz dostına
ölür kalur ahır yiyür düşmanı”

*Hasis alçak, hain ve malının bekçisidir;
toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar;
sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz;
ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer (AH: A62 C26; 261-262-263-264).*

- (82) “tekebbür kamug tilde yirlür kılık
kılıklarda edgü kılık koçkılık
ol er kim uluğsındı men men tidi
anı ne hıalayık **sever** ne hıalık”

*Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur;
huyların iyisi, alçak gönüllülüktür;
ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi
ne Tanrı ve ne de kul sever (AH: A64 B28 C27; 269-270-271-272).*

- (83) “kamug kazganıglı ajun malını
yiyümedi bardı körün halini
tişisi kalıp bir adın er bile
ol anda yatıpan **birür** sanını”

*Dünya malını kazananların hepsi
(onu) yiyemeden gitti, hallerini görün;
karısı başka bir erkek ile kalıp,
onun yanında yatarak, vücudunu verir (AH: C27; 269-270-271-272).*

- (84) “tevazu‘ kılığlını **kötrür** idi
tekebbür **tutar** erni kemşür koğı
uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
uluğluk meniñ siz alınmañ tidi”

*Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi (281-282-283-284).*

- (85) “tavar birle erse uluğsındukun
ulugluk taparu elig sundukun
tavar asğı ne ol barur sen yalıñ
kalur munda kiñin sepeñ şandukun”

*Ululuk taslamam ve ululuğa doğru el uzatmam
maldan dolayı ise,
malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
sepet ve sandığın burada geride kalır (AH: A67; 285-286-287-288).*

- (86) “haris **toğmaz** ajun neñini tirip
harışlık **karımaz** idisi karıp
harışlık **koğur** harış er kaçan
ölüp yatsa toprak içine kirip”

*Haris dünya malını toplamakla doymaz,
sahibi ihtiyarladığı halde, harislik ihtiyarlamaz;
haris adam harisliği ancak ölüp,
toprak altına girdikten sonra bırakır (AH: A71; 305-306-307-308).*

- (87) “harış tirip **armaz usanmaz bolur**
harışlık iğinin emin kim **bilür**
habeñ bar birilse eğer ademi
iki kol dinar ma ol üç kol **kolur**”

*Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister. (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

- (88) “aya hırş idisi harışlık nerek
ayu bir maña bu negüke kerek
tar erse kiñ erse bitildi ruzun
harışlık **kılurmu** mum eğgürek”

*Ey hırş sahibi, harisliğin ne lüzumu var,
bana söyleyiver, bu neye yarar ?
ister dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
harislik bunu daha iyi yapar mı? (AH: A74; 313-314-315-316).*

- (89) “musulmanğa müşfik bolup miñriñban
saña sandukun teg musulmanğa san
cefa kıldaçınğa yanut kıl vefa
arımaz neçe yusa kan birle kan”

*Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol,
kendin için düşündüklerini Müslüman için de düşün;
sana cefa edene vefa ile mukabele et;
ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez (AH: A77; 325-326-327-328).*

- (90) “küdezgil aya dost uluğlar hâkın
asığsız mizah hem cedeğdin sakın
uluğları buşrup saña bu mizah
kiçiglerini küstah **kılur** bil yakın”

*Ey dost, büyüklerin hakkını gözet,
lüzumsuz alay ve mücadeleden sakın ;
bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir,
küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil (AH: A82; 345-346-347-348).*

- (91) “bela kelse şabr it ferahka küdüp
küdüp tur ferahka bela renc yodup
öçer mihnet otı **keçer** nevbeti
kalur şabr idi sevabın yüdüp”

*Bela gelirse, ferahı bekleyerek, sabret;
bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle;
mihnet ateşi söner, nevbeti geçer;
sabır sahibi sevap kazanmakla kalır (AH: A83-84 B37 C35; 349-350-351-352).*

- (92) “neçe tetik erdin birer şehv **kelür**
neçe pür hünerliğda bir 'ayb **bolur**
bu bir 'aybdın ötrü başın kesgüçi
ajunda tirilgü kişisiz **kalur**”

*insan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir;
ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur;
bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen,
yaşamak için, dünyada adam bulamaz (AH: A87; 361-362-363-364).*

- (93) “eren hayrı şerri küsep **keçmez** ol
isiz edgü işke yanut **kiçmez** ol
aya edgü umğan isizlik kılıp
tiken edlegen er üzüm **biçmez** ol”

*insanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez,
iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez;
ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse),*

diken eken üzüm biçmez (AH: A90 B40 C38; 373-374-375-376).

- (94) “işî edgü bolsa er edgü **bolur**
er iş edgüsindin öküş hayr **bulur**
isizke yavuma isiz şuhbeti
sini terkin isiz kılıklıklığ **kılur**”

*insanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur;
insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür;
kötüye yaklaşma, kötü sohbeti
seni hemen kötü huylu yapar (AH: A91; 377-378-379-380).*

- (95) “meczaz boldı dostluk haqıqat kanı
miñer dostta biri **bulunmaz** köni
öküşrek kişiniñ içi ğadr erür
köni dostuñ erse taşı bil muni”

*Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerceği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorlarsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

- (96) “‘amel qoddı ‘alim ve zahid verā‘
'arif rāş çıkarıp **iter** hoş sema‘
bidā'tın yığığlı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bidā‘ ”

*Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;
arif rāş çıkarıp, hoş sema eder;
bid'atten men'eden insan kalmadı,
onun için bu bid'at her gün artmaktadır (AH: A98 B43; 401-402-403-404).*

- (97) “aya artağ işlig sevinçin salın
seniñ ruzgarıñ bu köngülçe kılın
tilekçe tiril inç fariğ qağgusuz
ne yirke **yığar** baz sini ne tilin”

*Ey ahlaksız, sevinçle dolaş;
bu senin zamanındır, istediğini yap;
istediğin gibi, müsterih ve kaygusuz yaşa;
sana hangi yerde ve hangi dille kim mani olur (AH: B44 A101; 413-414-415-416).*

- (98) “uvut yitti yindip **bulunmaz** yıdı
hālāl yigli kanı **körünmez** boğı
hālāl kendü kayda bu kün kanı kim

haramnı yiyürde haram tip yidi”

*Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz;
helal yiyen hani, vücudu (bile) görünmez;
bugün helalin kendisi nerede, hani,
kim haramı yerken, haram diye yiyor (AH: A101;417-418-419-420).*

- (99) “buğun mallıg erke urup yüzlerin
tözü kul **kalurlar** azad özlerin
kim ol malsız erse ol erni körüp
yüz evrüp **keçerler** yumup közlerin”

*Halk mallı olan kimseye teveccüh edip,
hepsi hüir olan nefislerini (ona) kul yaparlar;
malı olmayanı görünce, başlarını çevirip,
gözlerini yumarak, geçerler (AH: A102 C14; 421-422-423-424).*

- (100) “nelük malğa suğ ol bu özün
köñülde gamin ol tiliñde sözün
barur sen bu malın yağınğa **kalur**
uyağıp **birürler** sarıngu bözün”

*Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir?,
gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur;
(kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;
sarınacak bezini de utandıkları için verirler. (AH: A104; 429-430-431-432).*

- (101) “ne yazdı ajunğa bu şahib hüner
negüke bu anı ulaşı **kınar**
hâsislerni kötrüp nefisni çalıp
azu kutsuz ajun qarıpmu munar”

*Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir;
niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir:
hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor;
yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı ? (AH: A108; 445-446-447-448).*

- (102) “aya hukmin ajun tapa üggüçi
yirip munı birer yana öggüçi
uğan hukmi birle **kelür** kelgen iş
aning emri birle teger teggüçi”

*Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten,
onu bazen yeren, bazen tekrar öven,
her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir,*

insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur (AH: A109; 449-450-451-451).

- (103) “ajunka bu söküş meḷamet nelik
kaḷalar yoritḡan yaratḡan meḷik
kaḷa birle **saṇḷur** adaḷka tiken
kaḷa birle ilnür tuzakḷa elik”

*Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin;
kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrıdır;
ayaḡa diken kader ile batar,
geyiḡi tuzaḡa düşüren kaderdir (AH: A110 C44; 453-454-455-456).*

- (104) “kamug tegdeçi neḡ kaḷadın **erür**
uḷuşsuzlar anı sebebḡin **körür**
kaḷa birle uçḡan kalık kuşları
karıka **konar** hem kaḷeşka **kirür**”

*Başa gelen her şey kaderden gelir,
anlayışsızlar onu sebepten bilirler;
havada uçan kuşlar, kader ile,
hem kola konar, hem kafese girerler (AH: A111; 457-458-459-460).*

- (105) “kaḷa kelse yügrük **yügrürmez** urup
kaḷa **kaytarılmaz** katıḡ ya kurup
saḡa reṇc aḡa ḡeṇc birigḡi uḡan
ceḷa' kılma ya reṇc idisi tarup”

*Koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz;
kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez;
sana ıztırap ve ona hazine veren Tanrıdır;
ey muztarip kimse, ıztıraptan şikayet etme (AH: B49; 461-462-463-464).*

- (106) “edib aḡmed atım edeb peṇd sözüm
sözüm munda **kalur barur** bu özüm
kelür küz **keçer** yaz **barur** bu ‘umür
tüketür umürni bu yazım küzüm”

*Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir;
vücudum gider, sözüm burada kalır;
bahar geçer, güz gelir; ömür gider,
bu bahar ve güzüm ömrü tüketir (AH: A114; 469-470-471-472).*

- (107) “anın uz erür bu kḡtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştüm çözük
neḷadır süzük az **bolur** hezl öküş
çuz atlaş **bolur** kız uçuzı böz ök”

*Onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzölmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir (AH: A115 C46;
477-478-479-480).*

- (108) “eğer bilse kaşğar tilin her kişi
bilür ol edibniñ ne kim aymış”

*Kâşğar dilini bilen her kes
edibin ne söyledigini anlar (AH: A120; 501-502).*

- (109) “kişi tilni bilse bilür ma’nisin
bilür men tise ‘ayb özi bilmesin”

*insan dili bilirse, manasını da bilir;
kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır (AH: B53; 503-504).*

- (110) “köp ilni körür biz edib sözini
bile bilmegendin **ular** özini”

*Birçok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü
anlayamadıkları için, kendilerini üzerler (AH: A121; 505-506).*

- (111) “bilip tutsa her kim edibni sözün
halayık ara ol **güzinler** özin”

*Edibin sözünü kim bilip tutarsa,
halk arasında kendi itibarını yükseltir (AH: A122; 511-512).*

3.1.5. Şimdiki Zaman Kipi

Göktürkçe döneminde, geniş ve şimdiki zaman ekleri ayrı kullanılmamıştır. Karahanlı Türkçesinde döneminde de ayrı ele alınmamıştır. Bu ek bazen şimdiki bazen de geniş zamanla Türkiye Türkçesinde kullanılmıştır. Olumlu geniş zaman eki -Ar ve -Ur; olumsuzu ise *mAz’ dır*. Ur ekinin yerini bazen -Ir almıştır. Ünsüzle biten fiillerde -Ur, ünlüyle bitenlerde ise -r de -(y)Ur da kullanılmıştır: *birür men* (veririm, veriyorum), *kazganur men* (kazanırım, kazanıyorum) (Ercilasun, 2015: 183).

3.2. Tasarlama Kipleri

3.2.1. Şart Kipi

Karahanlı Türkçesi'ndeki şart kipi, -sA eki ile yapılmaktadır. Bazı örnekte -sAy olarak incelenmiştir. Şart kipi, şahıs zamirleriyle kullanılmıştır. Birinci ve üçüncü çokluk eklerindeki zamirler, ekleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekler, -mIz; -lAr şeklindedir (Hacıemioğlu, 2003: 188).

Atabetü'l Hakâyık'ta ekle ilgili görülen örnekler şu şekildedir:

- (112) “bu kün tegsü mindin dürud ol yarın
elig tuttaçımķa **egirse** muķa”

*Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan
o (resule) bugün benden· salat ve selam erişsin (AH: A7; 29-30).*

Yukarıdaki şart kipi -se eki ile yapılmıştır. Eylemin gerçekleşmesi şarta bağlanmıştır.

- (113) “**kim erse** bu dört işke beğ i'tikad
tutar erse miñ la'n ıdır men aña”

*Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse,
ona bin (kere) lanet ederim (AH: A8; 35-36).*

- (114) “ilahi keçürgen idim sen keçür
neçe me hâtalıķ **ķul ersem** saña”

*Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
ne kadar günahkar kul isem, beni affet (AH: A9; 37-38).*

- (115) “maņa **bolsa** fażlıñ ķutuldı özüm
eğer **bolsa** 'adlıñ ķatıǵlıķ maņa”

*Faziletin olursa, nefsim kurtulur;
eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felaket olur (AH: B5; 39-40).*

- (116) “öküş az tip aymaz pezirler teñiz
bulıt **hedye ķılsa** tañ yok bu az hedyeni”

*Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz,
az veya çok demeden, bunu kabul eder (AH: A14; 65-66).*

- (117) “teñizdin ķerimrek şahım miñ ķata
ķabul ķılsa tañ yok bu az hedyeni”

*Şahım denizden bin kat daha kerimdir;
bu küçük hediye kabul ederse, hayret etmemek lazımdır (AH: A14;
67-68).*

- (118) “bilig birle 'alim yoķar yoķıadı
biligsizlik erni çökerdi қоdı
bilig yind usanma bil ol һақ reşul
bilig **çinde erse** siz arқаң tidi”

*Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul : -
<< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız >> - dedi (AH: C11; 101-102-
103-104).*

- (119) “biliglig kereklig sözüg sözleyür
kereksiz sözini kömüp kızleyür
biligsiz ne **aysa** ayur uқmadın
anın öz tili öz başını yiyür”

*Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler;
lüzumsuz sözü gömerek gizler;
bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler,
onun kendi dili kendi başını yer (AH: A25; 117-118-119-120).*

- (120) “eşitgil biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmeк tiyür
tiliñ bekte tutğıl tişin sınmasun
қalı **çıkса** bektin tişinni sıyur”

*Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar (AH: A27; 129-130-131-
132).*

- (121) “ne kim **kelse** erke tilindin kelür
tilindin kim eğgü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke қamuғ таңда тең
turup tilke yüknüp таžарру' қılır”

*insana ne gelirse, dilinden gelir;
dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah
kalkıp, eğilerek, dile yalvarır (AH: A31B16C15 ; 145-146-147-148).*

- (122) “iki neç **birikse** bir erde qalı
bükendi ol erke mürüvvet yolu
bir ol yakşar **erse** kereksiz sözüğ
ikinç yalğan **erse** ol erniñ tili”

*Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse,
o insana mürüvvet yolu kapanmıştır :
(bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek,
ikincisi ise, yalan söylemektir (AH: A33 B17 C16; 149-150-151-152).*

- (123) “küdezgil tiliñni kel az kıl sözüñ
küdezilse bu til küdezlür özüñ
reşul erni otqa yüzün atğuçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzüñ”

*Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar (AH: A35 B16 C15; 157-158-159-160).*

- (124) “işim tip inanıp sır ayma saqın
neçe me inançlığ iş erse yakın
serip sinde razıñ siñip **turmasa**
serermü işiñde munı keç saqın”

*En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa,
arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün (AH: A41; 173-174-175-176).*

- (125) “bu dünya sonında yügürmek neçe
hâsis neçdin ötrü tip özüñ küçe
nelük malka munça köngül bamaqıñ
bu mal **kelse** erte barur baz kiçe”

*Bu dünya arkasından koşmak niçin ;
hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut.
Mala bu kadar gönül bağlamak neden;
bu mal sabah gelirse, akşam yine gider (AH: A43; 181-182-183-184).*

- (126) “süçüğ **tattıñ erse** açığka anun
birin **kelse** rahât kelür reñc onun
aya ğam qatıqsız sürur umğuçı
bu ajun kaçan ol umınçka orun”

*Eger tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürûr uman,
bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ? (AH: A50-51 B22 C21; 209-210-211-212).*

- (127) “aya dost biliglig izin izlegil
kalı **sözlesen** söz bilip sözlegil
akı erni öggil **öger erse** sen
bahılka katığ ya okun kezlegil”

*Ey dost, bilgilerin izini takip et;
eger söz söylersen, sözü bilerek söyle ;
öğersen, cömert adamı öğ,
hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al (AH: B24; 225-226-227-228).*

- (128) “aya mal idisi alp edgü er
bayat **birdi erse** saña sen me bir
yirilgen sökülgen tirip birmegen
tirip **birür ersen** neçe tirse tir”

*Ey mal sahibi iyi ve cömert adam,
Tanrı sana verdi ise, sen de ver.
Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyendir,
toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla (AH: A58; 245-246-247-248).*

- (129) “bu buğun talusı akı er turur
akıllık şeref cah cemal arturur
sevilmek **tilesen** kişiler ara
akı bol akıllık sini sevdürür”

*Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır;
insanlar arasında sevilmek istersen,
cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir (AH: A61 B27; 257-258-259-260).*

- (130) “ayur sen keçim ton şerab aş kerek
telim mal öküş kul kara-baş kerek
eğer **yıgdın erse** ‘umürlük tavar
burun başka borkni keçer baş kerek”

*Dersin ki, giyecek, yiyecek ve içecek lazımdır,
çok mal, çok kul ve cariye lazımdır ;
eger ömürlük mal yıgdın ise,*

(unutma ki,) önce börkü giyecek baş lazımdır (AH: A69; 297-298-299-300).

- (131) “ ariş tirip armaz usanmaz bolur
 arişlik igini  emin kim bilür
 aber bar **birilse** eğer adem i
iki  ol dinar ma ol     ol  olur”

*Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak)    vadi ister (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

- (132) “teğebbür libasın ke ip tap salın
kerip  alk a kögzün tap uslan tilin
m 'minlik nişanı tevazu' erür
eğer **m 'm n erse ** tevazu'  ılın”

*Kibir libasını giydin ise, derhal çıkar;
halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.
m 'minlik nişanı tevazudur;
eğer mü'min isen, mütevazi ol (AH: A65; 277-278-279-280).*

- (133) “tavar **birle erse** ulu sındukun 
uluğluk taparu elig sundukun 
tavar as ı ne ol barur sen yalı 
 alur munda ki in se ed sandukun ”

*Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman
maldan dolayı ise,
malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
sepet ve sandığın burada geride kalır (AH: A67; 285-286-287-288).*

- (134) “eğer kibr idisi aşıl men **tise**
ayayın men anı  cevapın kese
ata bir ana bir uyalar bu  alk
tefavütleri yok öte **irtese**”

*Eğer kibir sahibi : - «ben asilim > - diyorsa.
ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
insanlar, ana baba bir, kardeştirler:
iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur (AH: A68; 289-290-291-292).*

- (135) “bütün  ılkı fı'lin öte irte il
 erem **kimde erse** anı er tı il
yimişsiz yığaç teg  eremsi  kişi

yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil”

*(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
meyvesiz ağacı kesip ateşte yak (AH: C32 A76 B34; 321-322-323-324).*

- (136) “musulmankā müşfik bolup mihriban
saña sanduğun teg musulmankā san
cefa kıldaçıñka yanut kıl vefa
arımaz neçe **yusa** kan birle kan”

*Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol,
kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün;
sana cefa edene vefa ile mukabele et;
ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez (AH: A77; 325-326-327-328).*

- (137) “yarağlıg aşınnı kişike yitür
yarağ **bulsan** oprak yalıñnı bütür
küç emgek tegürme kişike kalı
saña **tegse** emgek kişidin kötür”

*yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir,
giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir;
başkasına zorluk ve zahmet çektirme,
eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et (AH: A78 C33; 329-330-331-332).*

- (138) “ısız kılğan erke sen edğü kıla
keremniñ başı bu erür keç bile
eğer **kelse** erdin saña edğülük
öküş kıl ol erniñ şenasın bile”

*Kötülük yapan adama sen iyilik yap;
keremin başı budur, bunu iyi bil ;
eger bir kimseden sana iyilik gelirse,
o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste (AH: A79; 333-334-335-336).*

- (139) “yazukluğ kişiniñ yazukın keçür
'adavet kökini qazıp sen köçür
yalınlansa tutnup gazağ hıkd otı
halimlik suvın saç ol otnı öçür”

*Kusurlu adamın kusurunu affet,
düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır ;
hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse,
yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür (AH: A79; 337-338-339-340).*

- (140) “bela **kelse** şabr it ferahka küdüp
küdüp tur ferahka bela renc yoğup
öçer miñnet oti keçer nevbeti
kalur şabr idisi şevabın yüdüp”

*Bela gelirse, ferahı bekleyerek, sabret;
bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle;
mihnet ateşi söner, nevbeti geçer;
sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır (AH: A83-84 C35 B87; 349-350-351-352).*

- (141) “uluğlukka **tegsen** yañılma özün
kalı **keğsen** atlaş unıtma bözün
uluğ bolduğunça tüzünrek bolup
uluğka kiçigke sılığ kıl sözün”

*Büyükliğe erişirsen, kendini şaşırma;
atlas giyersen, bözünü unutma;
yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol,
büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan (AH: A85; 353-354-355-356).*

- (142) “uqup sözle sözni ivip sözleme
sözün kizle kiğin başın kizleme
miñ er **dostun erse** öküş körmegil
bir er **duşman erse** anı azlama”

*Sözü düşünerek söyle, acele etme;
sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
Bin kişi dostun olsa, çok görme;
bir kişi düşman olsa, azımsama (AH: A86; 357-358-359-360).*

- (143) “tiril eđgü fî‘lin köñüller alıp
isizliktin özni sınaru salıp
iter **bolsa** işni sanıp saknıp it
kerekmü kereksizmü kirtü bilip”

*İyi hareket et, gönüller alarak yaşa ;
kötülükten kendini bir yana çek;
bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak
ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap
(AH: A88B39C37; 365-366-367-368).*

- (144) “ne iş utru **kelse** aña keç bakın

ol işniñ öñini soñını sakın
sevinç erse kiñin köñül tut aña
ökünç erse andın ozaraķ sakın”

*Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir;
o işin başını ve sonunu düşün;
sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla;
pişmanlık olacaksa, daha önce sakın (AH: A89; 369-370-371-372).*

- (145) “işni edğü **bolsa** er edğü bolur
er iş edğüsindin öküş hıyr bulur
isizke yavuma isiz şuhbeti
sini terkin isiz kılıklıķ kılur”

*İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur;
insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür;
kötüye yaklaşma, kötü sohbeti
seni hemen kötü huylu yapar (AH: A91; 377-378-379-380).*

- (146) “mecaz boldı dostluk hakiķat kanı
miñer dostta biri bulunmaz köni
öküşrek kişiniñ içi ğadr erür
köni **dostuñ erse** taşı bil munı”

*Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorlarsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

- (147) “ajun toldı ‘udvan cefa çevr bile
kanı bir vefalıķ **bar erse** tile
sen artaķ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunķa kılur sen ğile”

*Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu;
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun (AH: A96 B12; 393-394-395-396).*

- (148) “kim ol yüzçi erse kişi yigi ol
kerek erse yiglik yon yüzçi bol
kim ol **yolluğ erse** anıñ yolu yok
kim ol **yolsuz erse** angar kiñrü yol”

Kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir;

itibarda olmak istersen, git, iki yüzöl ol.

Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok;

yol hakkı olmayana geniş yol vardır (AH: C40 A100; 409-410-411-412).

- (149) “aya malka suş er yakın bil bu mal
bu kün kaçdu saşınç yarın yük vebal
haram erse malın ‘azab ol sonı
hışab ol eğer **bolsa** malın hālāl”

Ey mala karşı haris adam, gerçek bil ki, bu mal

bugün kaygı ve düşünce; yarın ise, yük ve vebaldir;

malın haram ise, sonu azaptır;

eger malın helal ise, (onun da) hesabı sorulur (AH: A103 B45; 425-426-427-428).

- (150) “bu ajun mezesi katıglıg meze
ızası öküşrek mezesi aza
‘aşel **kayda erse** bile arısı
arı zeri tatgu ‘aşeldin oza”

Bu dünyanın tadı karışiktır,

eziyeti daha çok ve tadı azdır;

ba nerede ise, arısı beraberdir;

baldan önce arının zehiri tadılır (AH: A101 F; 437-438-439-440).

- (151) “kaşa **kelse** yügrük yögürmez urup
kaşa kaytarılmaz katıg ya kurup
saşa renc aña genç birigli uğan
ceza' kılma ya renc idisi tarup”

Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz;

kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez;

sana ıztırıp ve ona hazine veren Tanrıdır;

ey muztarip kimse, ıztırdan şikayet etme (AH: A111; 461-462-463-464).

- (152) “bitidim kıtabnı meva'iz meşel
okısa tatır til yimiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teş ese teşgedi dürüstka bedel”

Kitabı mevizalar şeklinde yazdım;

dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;

kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,

hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur (AH: A112-A113; C45; 465-466-467-468).

- (153) “anın uş çıkardım bu türki kitiḇ
kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
bitidim bu taḥṣuk ṭuraf sözlerin
ḳalı barsa özüm sözüm ḳalsu tip”

*Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım,
ister bunu kafi bul, ey dost, ister ilave et.
Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,
bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım (AH: B50; 473-474-475-476).*

- (154) “aya minde kiḍin keligli mum
oḳısaḡ du'ada unitma mini
saḡa hediye ḳıldım bu taḥṣuk sözüm
maḡa hediye ḳılsu du'a tip sini”

*Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;
sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim (AH: A116; 481-482-483-484).*

- (155) “toḡa körmez erdi ʿedibniḡ közi
tükeḍi bu on dört bab içre sözi
yaḡan **bolsa** yüklüḡ özesinde zer
anıḡ tuşı bolḡay bu söznün azı”

*Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir (AH: B15 D A117 C47; 485-486-487-488).*

- (156) “ʿedibler ʿedibi faẓıllar başı
güherdin söz aymış öḡün söz bışı
uḡan rahmet itsün bu sa'at aḡa
yarın **ḳopsa** bolsun yaranlar işi”

*Edipler edibi, faẓıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun (AH: A118 D; 489-490-491-492).*

- (157) “kişi tilni **bilse** bilür ma'nisin
bilür men tise 'ayb özi bilmesin”
*insan dili bilirse, manasını da bilir;
kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır (AH: B53; 503-504).*

- (158) “bilip **tutsa** her kim edibniñ sözün
hılayık ara ol güzinler özin”

*Edibin sözünü kim bilip tutarsa,
halk arasında kendi itibarını yükseltir (AH: A22; 511-512).*

3.2.2. Emir Kipi

Karahanlı Türkçesi’ndeki emir eki, şahıslara göre ayrı ayrı çekimlenmektedir (Hacıeminoğlu, 2003:190). Atabetü’l Hakâyık’ta kullanımı şu şekildedir:

3.2.2.1. Birinci Teklik Şahıs: -AyIn ; -yIn ; -Ay; -AyI; -yI ; -AyIm

- (159) “şenamu ayuğay seza bu tilim
unarça **ayayın** yarı bir maña”

*Dilim senayı, (sana) layık bir şekilde, söyleyebilir mi;
olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et (AH: A3; 3-4).*

Yukarıdaki örnekte birinci tekil şahıs emir eki; bir hareketi, zamana bağlı olmaksızın istek veya dilek şeklinde ifade etmiştir.

- (160) “aya til törüt meḏḥ ötüngil xanı
men artut **ılayın** şahımka anı”

*Ey dil, medihler yarat ve sun, hani,
ben onları şahıma armağan edeyim (AH: B6 A10; 41-42).*

- (161) “şahım meḏḥı birle **bezeyin** kıtab
oıığı kişiniñ sevinsün canı”

*Kitabı sâhımın medhi ile süsleyeyim,
okuyan adamın içi açılsın (AH: B6 A10; 43-44).*

- (162) “yana bir kereklig sözüm bar saña
ayayın men anı kulağ tut maña
ol ol kim tekebbürni yirdin salıp
teḥvazu’nı berk tut yapuş keḏ aña”

*Sana lüzumlu bir sözüm daha var,
bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim;
o (söz) şudur: kibri yere çalıp,*

tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl (AH: A63; 265-266-267-268).

- (163) “eğer kır ıdısı aşıl men tise
ayaym men anıñ cevabın kese
ata bir ana bir uyalar bu halk
tefavütleri yok öte irtese”

Eğer kibir sahibi : - «ben asilim > - diyorsa,

ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:

insanlar, ana baba bir, kardeşirler:

iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur (AH: B30 A68; 289-290-291-292).

3.2.2.2. İkinci Teklik Şahıs: Eksiz, -gIl; -gIn Ekleri ve Ünleme Edatları ile

Eksiz

- (164) “aya til törüt meğh **ötüngil** kanı
men artut kılayın şahımka anı”

Ey dil, medihler yarat ve sun, hani,

ben onları şahıma armağan edeyim (AH: B6 A10; 41-42).

Beyitte, dilin medihler sunulması ve şaha armağan edilmesi anlatılmaktadır.

“Yarat ve sun” ifadelerini kullanarak -gil eki emir anlamını vermektedir.

- (165) “biliglig biriñe biligsiz miñin
teñegli teñedi biligniñ teñin
bağa **körgil** emdi uğa sınayu
ne neñ bar bilig teg asıglıg öñin”

Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir

bin bilgisize denktir; bilgili

şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver,

bilgi kadar faydalı başka ne var ? (AH: A20-21 B12; 97-98-99-100).

- (166) “**eşitgil** biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmeñ tiyür
tiliñ bekte **tutğıl** tişiñ sınmasun
kalı çıksa bektin tişiñni sıyur”

Dinle, bilgili ne diyor:

edeplerin başı, dili gözetmektir;

dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın;

eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar (AH: A27; 129-130-131-132).

- (167) “**küdezgil** tiliñni kel az kıl sözüñ

küdezilse bu til küdezlür özün
reşul erni otka yüzün atğuçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzün”

*Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar (AH: A35 B16 C15; 157-158-159-160).*

- (168) “köñöldin **çıkarğıl** tavar suklukın
keçim birle tap tut karın toklukın
çıgaylık yarınlık azuk yokluğu
çıgaylık tip ayma tavar yoklukın”

*Mal hırsını gönülden çıkar,
giyim ve karın tokluğu ile iktifa et;
fakirlik, yarının azığının yokluğudur,
mal yokluğuna fakirlik deme (AH: A44B20C19; 185-186-187-188).*

- (169) “aya dost biliglig izin **izlegil**
kalı sözlesen söz bilip **sözlegil**
akı erni **öggil** öger erse sen
bahılka katıg ya okun **kezlegil**”

*Ey dost, bilgilinin izini takip et;
eger söz söylersen, sözü bilerek söyle ;
öğersen, cömert adamı öğ,
hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al (AH: B24; 225-226-227-228).*

- (170) “bütün kılkı fi‘lin öte **irtegil**
kerem kimde erse anı er **tigil**
yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
yimişsiz yıgaçnı kesip **örtegil**”

*(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
meyvesiz ağacı kesip ateşte yak (AH: C32 A76 B43; 321-322-323-324).*

- (171) “**küdezigil** aya dost uluğlar haqın
asığsız mizah hem çeğeldin sakın
uluğları buşrup saña bu mizah
kiçiglerni küstağ kılur bil yaqın”

*Ey dost, büyüklerin hakkını gözet,
lüzumsuz alay ve mücadeleden sakın ;
bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir,
küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil (AH: A82; 345-346-347-348).*

- (172) “uğup sözle sözni ivip sözleme
sözün kizle kiğin başın kizleme
miğ er dostun erse öküş **körmegil**
bir er duşman erse anı azlama”

*Sözü düşünerek söyle, acele etme;
sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
Bin kişi dostun olsa, çok görme;
bir kişi düşman olsa, azımsama (AH: A86; 357-358-359-360).*

3.2.2.3. Üçüncü Teklik Şahıs: -sU; -sUn; -sUnI

- (173) “bu kün **tegsü** mindin dürud ol yarın
elig tuttaçımka egirse muña”

*Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan
o (resule) bugün benden- salat ve selam erişsin (AH: A7; 29-30).*

- (174) “dad işpehsalar beg üçün bu kitip
çıkardım ajunda atı **kalsu** tip”

*Dad İşpehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın (AH: B9 C8; 69-70).*

- (175) “kitabımın körgen eşitgen kişi
şahımın du‘a’ birle yad **kılsu** tip”

*kitabımı gören (yahut) eşitlen (her) kes
şâhımı du'a ile yad etsin (AH: A15; 71-72).*

- (176) “anıñ vuddı birle köñüller tolup
anıñ yadı birle ajun **tolsu** tip”

*gönüller onun sevgisi ile ve
dünya onun yadı ile dolsun (AH: A15; 73-74).*

- (177) “kiğinki keligli kişiler ara
anıñ zıkri tañsuk ediz **bolsu** tip”

(bizden) sonra gelen insanlar arasında
onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun (AH: A15; 75-76).

- (178) “bezedim kîtabnı nevadîr sözün
bakıglı okıglı asıg **alsu** tip”

Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim (AH: A16; 77-78).

- (179) “bölek ıddım anı şahımka men ök
havadarlıkımnı tûkel **bilsü** tip”

Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim (AH: A16; 79-80).

- (180) “köni bol könilik kıl atan köni
köni tiyü **bilsün** kişiler sini
kônilik tonın keç qodup egrilik
keçim ton talusı könilik tonı”

Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın;
insanlar seni doğru olarak bilsinler;
eğriliği bırakıp, doğruluk libasını giy,
elbiselerin en iyisi, doğruluk libasıdır (A38-39B18C17; 165-166-167-168).

- (181) “eşitgil biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmek tiyür
tiliñ bekte tutgıl tişin **sınmasun**
kalı çıkşa bektin tişinñni sıyur”

Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar (AH: A27; 129-130-131-132).

- (182) “katıg kızle razıñ kişi **bilmesün**
sözünñdin özüngke ökünç **kelmesün**
kamuğ yaşru işik bolup aşkara
bu körgen eşitgen sanga **külmesün**”

Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin,
sözünden kendine pişmanlık gelmesin;
bütün gizli işlerin aşikar olup,
gören ve duyan sana gülmesin (AH: A40; 169-170-171-172).

- (183) “kamuğ til ağı er şenasın ayur
ağılık kamuğ 'ayb kirini yuyur

aķı bol saķa söz s  k  n   **kelmesün**
s  k  n   kelg   yolnı aķılıķ tıyur”

*Bütün diller cömert adamın medhini söyler;
cömertlik bütün ayıplarını kirini temizler;
cömert ol, sana söz, sövme gelmesin;
sövme gelecek yolu cömertlik kapatır (AH: C23; 229-230-231-232).*

- (184) “  dibler   dibi fazıllar başı
güherdin söz aymış   g  n söz bışı
uġan raķm  t **itsün** bu sa'at aķa
yarın   opsa **bolsun** yaranlar işi”

*Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktıġı zaman yaranlar eşi olsun (AH: A118 D- ;489-490-491-492).*

3.2.2.4. Birinci   okluk şahıs: -Allı; -Allm; -Ilm

Atabetü'l Hak  yık'ta   rneġi tespit edilmemiştir.

3.2.2.5. İkinci   okluk şahıs: -   / -  lar

- (185) “bilig birle 'alım yoķar yoķıadı
bilgisizlik erni çökerdi   odı
bilig yind usanma bil ol haķ reşul
bilig   inde erse siz **arķa ** tidi”

*Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı ařaġı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul :
<< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız >> - dedi (AH: C11; 101-102-103-104).*

- (186) “  amuġ   azġanıġlı ajun malını
yiyümedi bardı **k  r   ** halini
tişisi çalıp bir ağın er bile
ol anda yatıpan birür sanını”

*Dünya malını kazananların hepsi
(onu) yiyemeden gitti, hallerini görün;
karısı başka bir erkek ile çalıp,
onun yanında yatarak, vücudunu verir (AH: A65; 277-278-279-280).*

- (187) “teşazu‘ kılıġlını kötrür id  
teķ  bb  r tutar erni kemşür   odı

uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
uluğluk meniñ siz **alınmañ** tidi”

*Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi (AH: A66 B29 C28;
281-282-283-284).*

3.2.2.6. Üçüncü Çokluk Şahıs: -sUAr; -sUnAr

Atabetü'l Hakâyık'ta örneği tespit edilmemiştir.

3.2.3. Gereklilik Kipi

Karahanlı Türkçesi dönemindeki gereklilik kipi -gU; gU ekleri ile kullanılmaktadır. Bunların dışında -gU + kerek ve kerek + ...-sA şekilleri de vardır (Hacıeminoğlu, 2003: 193).

Atabetü'l Hakâyık'ta kullanımı şu şekildedir:

(188) “yılan teg bu ajun yılan **oğlağı**
yoğamağka yumşak içi pür ağı
yılan yumşak erken yavuz fi'l iter
yırak turğu yumşak tip **azılmağı**”

*Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lazımdır;
(o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur.
Yılan yumşak olduğu halde, kötülük yapar;
(ondan) uzak durmalı ve yumşak diye yanılp tutmamalı (AH: A52;
213-214-215-216).*

Yukarıdaki dörtlükte, eylemin yapılması gerektiği anlamını vermektedir.

(189) “ayur sen keçim ton şerab aş **kerek**
telim mal öküş kul kara-baş **kerek**
eğer yığdın erse ‘umürlük tavar
burun başka borkni keçer baş **kerek**”

*Dersin ki, giyecek, yiyecek ve içecek lazımdır,
çok mal, çok kul ve cariye lazımdır ;
eger ömürlük mal yığdın ise,
(unutma ki,) önce borkü giyecek baş lazımdır (AH: A69; 297-298-299-
300).*

(190) “kim ol yüzçi erse kişi yigi ol
kerek erse yiglik yon yüzçi bol
kim ol yolluğ erse anıñ yolu yok
kim ol yolsuz erse anar kiñrü yol”

*Kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir;
itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.
Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok;
yol hakkı olmayana geniş yol vardır (AH: C40 A100; 409-410-411-412).*

3.2.4. İstek Kipi

Türkçedeki emir ve istek kipi tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmacılar, birinci tekil ve birinci çoğul kişiler için emirden söz edilemeyeceğini savunmuştur. Bazı araştırmacılar ise kişinin kendine emir edemeyeceğinden dolayı istek ifade ettiğini söylemişlerdir. Ancak aşağıda açıklandığı gibi illaki emir veya istek olarak değerlendirilmemelidir. Emir ve istek kipi birbirinden ayrı olsa bile anlamsal olarak ortak noktada olabilmektedirler. Ayrıca şekil olarak da aynıdırlar. (Eratalay, 2015: 6). Türkçede, istek kipi *-a, -e* ekleriyle yapılmaktadır. Ancak birinci tekil ve çoğul kişide istek kipinin kullanımı bulunmadığı için bunun yerine *-AyIm, AlIm* ekleri yer almıştır. İstek anlamını da ifade ettiği için bazı araştırmacılar bu iki kipi birleştirmişlerdir. (Eratalay, 2015: 1). Emir ve istek kipleri anlamsal olarak birbirlerine yakındır. Anlamsal olarak benzerlikleri, sınıflandırma yapmayı güçleştirmiştir. İstek eki *-a, -e* dir. Birinci tekil ve çoğul için kullanılan *-ayım, -eyim, -alım, -elim* ekleri içerisinde *-a* ve *e* sesleri de yer almaktadır. Bu ekler, yapı olarak istek kipi gibi görünse de birinci teklik ve birinci çokluk şahıslar için kullanılan emir eklerinden *-a* ve *-e* sesleri çıkarılınca geriye kalanların Türkçedeki şahıs ekleriyle ilgili olmadığı fark edilmiştir (Eratalay, 2015: 2).

Eski Türkçede emir kipi bulunmaktadır fakat istek kipi yoktur. Çünkü istek ile emir iç içe kullanılmıştır. Emretmek istediğiniz kişinin bir şeyi yapmasını istediğiniz için Eski Türkçede istek için ayrı kip, emir için ayrı kip yer almamaktadır (Ercilasun, 2011: 72). Emir birinci şahısları, emirden çok istek ifade etmektedir. Birinci tekil şahıs emir ekleri, istek eki zannedilmiştir. İstek kipinin birinci tekil şahısındaki *-ayım, -eyim* emir eki yerine *-a-y-ım, -e-y-im* biçiminde olan *-a, -e* istek ekiyle *-ım, -im* şahıs eki şeklinde kullanılabilmektedir. Ancak gerek ortada bir *-ayım, -eyim* emir ekinin olması gerek istek çokluk birinci şahısındaki *-alım, -elim*’ in emir eki olarak yer alması istek kipinin birinci teklik şahısındaki ekin de emir olduğunu göstermektedir (Ergin, 2013: 311-312).

Süleyman Eratalay, Muharrem Ergin ve Ahmet Bican Ercilasun'un çalışmalarından edinilen bilgilere göre, Karahanlı Türkçesi'nde emir- istek kipi birlikte kullanılmıştır. İstek kipine, Necmettin Hacıeminoğlu'nun "Karahanlı Türkçesi Grameri"nde ayrı bir başlık altında yer verilmemiştir. Bu çalışmadaki istek kipi, emir kipliği başlığı altında kullanılmıştır.

4. ATABETÜ'L- HAKÂYIK'TA KİPLİK

4.1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)

Anlatıcının davranışını ve bilginin gerçekliğini konu alan kipliktir. Konuşmacının düşüncesini, epistemik kiplikle toplumda görünen konumu hakkındaki yargıları ifade etmektedir. Bu kiplik türünde "olasılık, zorunluluk, inanç, aktarım, söylenti, görüş, şüphe, kanıt, kesinlik, tahmin, varsayım, çıkarım, şart, amaç, sebep, aktarım, duyum" vb. anlamlar kullanılmaktadır. "Tahmin, çıkarım, varsayım" gibi ifadeler konuşmacının düşüncesini yansıttığı için bilgi kipliğidir (Yalçinkaya, 2015:23).

Atabetü'l Hakâyık'ta yer alan bilgi kipliği şu şekildedir:

4.1.1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği

Cümlede "şart, amaç, sebep, benzetme" vb. anlamlar taşımadan sadece bir zamana bağlı olarak kullanılmaktadır (ek-fiil). Bu ifadeler "duyum, aktarım, tahmin, çıkarım, varsayım" anlamlarını da taşıyabilmektedir. Bildirme kipliğindeki ek, genel bilgileri ve gerçekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları anlatmaktadır (Yalçinkaya, 2015:23; Benzer, 2008: 250). Atabetü'l Hakâyık'ta bildirmeye bağlı bilgi kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

4.1.1.1. Geniş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Bu ekin; "bildirme, emir gereklilik, istek, alışkanlık, kesinlik, tahmin, söz verme" gibi sekiz kiplik özelliği vardır.

4.1.1.1.1. Bildirme Kipliği

Bildirme kipliği, genel bilgileri ve gerçekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları ifade etmektedir.

- (1) *seniñ barlıķıñķa tanuķluk birür*
çemad canvar uçğan yügürgeñ neñe (AH: A3; 3-4)

“Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey
senin varlığına tanıklık eder” (Bildirme kipliği).

Bu cümlede “tanukluk birür” fiili geniş zaman ekiyle çekimlenmiştir. Bu yüzden geniş zamana bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

- (2) *seniñ birlikiñķe delil arķağan*
bulur bir neñ içre deliller miñe (AH: A3; 7-8).

“Senin birliğine delil arayan (kimse)
bir tek şeyde binlerce delil bulur” (Bildirme kipliği).

Bu cümlelerin kiplik yönünü “bulur” fiilinin geniş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmıştır.

- (3) *yarattı ol uğan tünüñ kündüzüñ*
uğlup biri birke yorır öñ soña (AH: A4 B3 C2; 13-14).

“O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı;
(bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra giderler” (Bildirme kipliği).

- (4) *tünetür tünüñni künüñ kiterip*
tünüñ kiterip baz yaratur taña (AH: A5; 15-16).

“Gününü giderip, geceni getirir;
gecenı giderip, tekrar tanı aydınlatır” (Bildirme kipliği).

- (5) *ölügdin tirig hem tirigdin ölüg*
çıkarur körür sen munı keç maña (AH: A5; 17-18).

“O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir,
görürsün; bunu iyi bil” (Bildirme kipliği).

- (6) *öğü bilmez erke ögüt ögretür*
anıñ bırr u cudı beđi ‘ ihsanı (AH: B6 A10; 45-46).

“Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsanı
medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir” (Bildirme kipliği).

- (7) *şimaktin eđizrek tutar hımmeť ol*
şeķası meķarım iki dermanı (AH: B7 C6; 49-50).

“O himmeti simakten daha yüksek tutar;

cömerdliğı ve keremi (onun) iki dermanıdır” (Bildirme kipliğı).

- (8) *şalabēt içinde 'umēr teg erip
şehavēt şemahāt tutar 'usmanı (AH: A12; 53-54).*

“(O) metanette Ömer gibidir,
cömerdlikte Osman 'a denktir” (Bildirme kipliğı).

- (9) *tetiklikte kendü ayastın ozup
dad inşaft tutar çın anuşirvanı (AH: A12; 55-56).*

“(O) fetanette Ayas 'ı geçer.
adalet ve hakkaniyette gerçek bir Anuşirvan 'dır” (Bildirme kipliğı).

- (10) *anıñ bahşışindin bulıt uvtanur
bu sözni bütün çın tutar düşmanı (AH: A12; 57-58).*

“Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır;
bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder” (Bildirme kipliğı).

- (12) *biligdin urur men sözümke ula
biligligke ya dost özüñni ula
bilig birle bulnur sa'adēt yolu
bilig bil sa'adēt yolını bula (AH: B10 C9 A17; 81-82-83-84).*

“Bilgiden sözüme temel atarım;
ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış;
sa'adet yolu bilgi ile bulunur,
bilgi edin ve sa'adet yolunu bul” (Bildirme kipliğı).

- (13) *biliglig biligni eğerger bolur
bilig tatğın ay dost biliglig bilür
bilig bildürür bil bilig kadrini
biligni biligsiz otun ne kılur (AH: A22; 105-106-107-108).*

“Bilgiyi daima bilgili arar,
bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir;
bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir,
bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?” (Bildirme kipliğı).

- (14) *biligsizke hāq söz tatıgsız erür
añar pēnd naşihāt asıgsız erür
ne türlüğ arıgsız arır yumağın
cahıl yup arıamaz arıgsız erür (AH: A23 B13; 109-110-111-112).*

“Bilgisize doğru söz tatsız gelir,
ona öğüt ve nasihat faydasızdır;
nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir,

(fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir” (Bildirme kipliği).

- (15) *biliglig kişi kör bilür iş öğin
bilip iter işni ökünmez kiğin
kamuğ türlüg işte biligsiz oñı
ökünç ol anar yok oñ anda adın (AH: C12 A24; 113-114-115-116).*

“Bilgili adam her işin zamanını bilir,
işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz;
her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır
ve ona bundan başka bir kısmet yoktur” (Bildirme kipliği).

- (16) *biliglig kereklig sözüg sözleyür
kereksiz sözini kömüp kızleyür
biligsiz ne aysa ayur uğmadın
anın öz tili öz başını yiyür (AH: A25; 117-118-119-120).*

“Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler;
lüzumsuz sözü gömerek, gizler;
bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler,
onun kendi dili kendi başını yer” (Bildirme kipliği).

- (17) *bilig birle bilnür törütgen içi
biligsizlik içre kanı hayr yidi
bilig bilmegendin bir ança budun
öz elgin but itip iğim bu tidi (AH: B14 A126 C13; 121-122-123-124).*

“Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
bilgisizlikten hayır gören var mı ?;
bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp :
- < Rabbim budur 1 > - dedi” (Bildirme kipliği).

- (18) *hışedliğmu bolur tili boş kişi
telim başnı yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter oğ başı (AH: A29; 137-138-139-140).*

“Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz” (Bildirme kipliği).

- (19) *ne kim kelse erke tilindin kelür
tilindin kim eğgü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke kamuğ tañda ten
turup tilke yüknüp tağarru‘ kılur (AH: A31B16C15; 145-146-147-148).*

“İnsana ne gelirse, dilinden gelir;

dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah
kalkıp, eğilerek, dile yalvarır” (Bildirme kipliği).

- (20) *bekasız erür bu ajun lezzeti
keçer yıl keçer teg meze müddeti
yigit koca bolur yanı eskirür
kavi erse kamlur kaçar kuvveti (AH: 46; 193-194-195-196).*

“Bu dünya lezzeti baki değildir;
zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer;
genç ihtiyarlar ve yeni eskir;
kuvvetli çöker, kuvveti gider” (Bildirme kipliği).

- (21) *bu kün bar yarın yok bu dünya nehi
meniñ timişin neñ adınlar onı
kamuğ tolğan irlür tükel eksiyür
kamuğ abadannın hırab ol sonı (AH: A47B21C20; 197-198-199-120).*

Dünya malı bugün var, yarın yoktur;
benim dediğin mal başkalarının kısmetidir.
Her dolan azalır, her tam olan eksilir;
her mââmûrluğun sonu harap olmaktır (Bildirme kipliği).

- (22) *ajun külçirer baz alın kaş çatar
bir elgin tutup şehd birin zehr katar
‘aşel tatrup ilkin tamağ tatıtıp
kiçinrek kâdağka sunup zehr katar (AH: A49; 205-206-207-208).*

“Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar;
bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar;
önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır;
bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar” (Bildirme kipliği).

- (23) *süçüg tattın erse açığka anun
birin kelse rahat kelür renc onun
aya gâam katıgsız sürur umğuçı
bu ajun kaçan ol umınçka orun (AH: A50-51B22C21; 209-210-211-212).*

“Eger tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürûr uman,
bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ?” (Bildirme kipliği).

- (24) *ķamuğ til aķı er seņasın ayur
aķılıķ ķamuğ 'ayb kirini yuyur
aķı bol saņa söz sōķünç kelmēsün
sōķünç kelgü yolnı aķılıķ tıyur (AH: C23; 229-230-231-232).*

“Bütün diller cömert adamın medhini söyler;
cömertlik bütün ayıbların kirini temizler;
cömert ol, sana söz, sövme gelmesin;
sövme gelecek yolu cömertlik kapatır” (Bildirme kipliği).

- (25) *egilmez kõñülñi aķı er eger
tegilmez muradķa aķı er teger
bañıllıķnı ķanı öger til ķayu
aķılıķnı 'am ģaş tōzū ģalk öger (AH: A57; 233-234-235-236).*

“Eğilmez gönölü cömert adam eğer;
erişilmez murada cömert adam erişir.
Hasisliği öğen dil hani, nerede;
cömertliği anı, has, bütün halk öğer” (Bildirme kipliği).

- (26) *bañıllıķ otalap oñulmaz ig ol
birimdñ bañıl elgi keç berklig ol
tirip kõñli toğmaz kōzi suķ bañıl
ķul ol malķa malı aña erklig ol (AH: A60; 253-254-255-256).*

“Hasislik ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır;
hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır.
Aç gözlü hasisin gönölü toplamakla doymaz,
o malın kuludur ve malı ona hakimdir” (Bildirme kipliği).

- (27) *bu buğun talusı aķı er turur
aķılıķ şereğ cah cēmal arturur
sevilmek tileseñ ķışiler ara
aķı bol aķılıķ sini sevdürür (AH: A61 B21; 257-258-259-260).*

“Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır;
insanlar arasında seilmek istersen,
cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir” (Bildirme kipliği).

- (28) *bañıl naķes otun tavar pasbanı
yığar yimez içmez tutar berk anı
taturmaz eseninde tuz dostıña
ölür ķalır aķır yiyür düşmanı (AH: A62 C26; 261-262-263-264).*

“Hasis alçak, hain ve malının bekçisidir;

toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar;
sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz;
ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer” (Bildirme kipliği).

- (29) *tēķēbbūr kamug tilde yirlūr kılık
kılıklarda eđgū kılık koğkılık
ol er kim uluğsındı men men tidi
anı ne ħalayık sever ne ħalıķ (AH: A64 B28 C27; 269-270-271-272).*

“Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur;
huyların iyisi, alçak gönüllülüktür;
ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi
ne Tanrı ve ne de kul sever” (Bildirme kipliği).

- (30) *tēvazu ‘ kılıđlını kötrūr idī
tēķēbbūr tutar erni kemşūr kođı
uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
ulugluk meniņ siz alınmaņ tidi (281-282-283-284).*

“Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi” (Bildirme kipliği).

- (31) *tavar birle erse uluđsındukūņ
ulugluk taparu elig sundukūņ
tavar asđı ne ol barur sen yalıņ
ķalur munda kiđin sepeđ şandukūņ (AH: A67; 285-286-287-288).*

“Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman
maldan dolayı ise,
malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
sepet ve sandığın burada geride kalır” (Bildirme kipliği).

- (32) *ħaris toğmaz ajun neğini tirip
ħarişlık ķarımaz idisi ķarip
ħarişlık koğur ħariş er ķaķan
ölüp yatsa toprak iķiņe kirip (AH: A71; 305-306-307-308).*

“Haris dünya malını toplamakla doymaz,
sahibi ihtiyarladığı halde, harislik ihtiyarlamaz;
haris adam harisliği ancak ölüp,
toprak altına girdikten sonra bırakır” (Bildirme kipliği).

- (33) *ħariş tirip armaz usanmaz bolur*

*hərişlik iginin emin kim bilür
həbə bar birilse eğer adəmi
iki kəl dinar ma ol üç kəl kəlur (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

“Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister” (Bildirme kipliği).

(34) *küdezgil aya dost uluğlar həkən
asığsız mizah həm cədəldin sakın
uluğları buşrup səna bu mizah
kiçigləri küstah kılur bil yəkin (AH: A82; 345-346-347-348).*

“Ey dost, büyüklerin hakkını gözet,
lüzumsuz alay ve mücadeleden sakın ;
bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir,
küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil” (Bildirme kipliği).

(35) *bəla kəlsə şabr it fərahkə küdüp
küdüp tur fərahkə bəla rənc yodup
öçər miñnət otı keçər nəvbəti
kalur şabr idi şevabın yüdüp (AH: A83-84 B37 C35; 349-350-351-352).*

“Bela gelirse, ferahı bekleyerek, sabret;
bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle;
mihnet ateşi söner, nevbeti geçer;
sabr sahibi sevâb kazanmakla kalır” (Bildirme kipliği).

(36) *neçe tetik erdin birer səhv kəlür
neçe pür hünerliğda bir 'ayb bolur
bu bir 'aybdın ötrü başın kəsüğü
ajunda tirilgü kişisiz kalur (AH: A87; 361-362-363-364).*

“insan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir;
ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur;
bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen,
yaşamak için, dünyada adam bulamaz” (Bildirme kipliği).

(37) *eren həyri şərri küsep keçmez ol
isiz edgü işke yanut kiçmez ol
aya edgü umğan isizlik kılıp
tiken edlegen er üzüm biçmez ol (AH: A90 B40 C38; 373-374-375-376).*

“insanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez,
iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez;
ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse),
diken eken üzüm biçmez” (Bildirme kipliği).

- (38) *işi edgü bolsa er edgü bolur
er iş edgüsindin öküş hayr bulur
isizke yavuma isiz şuhbeti
sini terkin isiz kılıklıklığ kılur (AH: A91; 377-378-379-380).*

“insanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur;
insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür;
kötüye yaklaşma, kötü sohbeti
seni hemen kötü huylu yapar” (Bildirme kipliği).

- (39) *mecaz boldı dostluk haqıqat kanı
miñer dostta biri bulunmaz köni
öküşrek kişiniñ içi ğadr erür
köni dostuñ erse taşı bil munı (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

“Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil” (Bildirme kipliği).

- (40) *'amēl koçdı 'alim ve zahid vıra
'arif raxş çıkarıp iter hoş sema
bidatın yığığlı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bida' (AH: A98 B43; 401-402-403-404).*

“Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;
arif raks çıkarıp, hoş sema eder;
bid'atten men'eden insan kalmadı,
onun için bu bid'at her gün artmaktadır” (Bildirme kipliği)

- (41) *uvut yitti yindip bulunmaz yıdı
halal yigli kanı körünmez boğı
halal kendü kayda bu kün kanı kim
haramnı yiyürde haram tip yidi (AH: A101;417-418-419-420).*

“Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz;
helal yiyen hani, vücudu (bile) görünmez;
bugün helalin kendisi nerede, hani,
kim haramı yerken, haram diye yiyor” (Bildirme kipliği).

- (42) *buğun mallığ erke urup yüzlerin
tözü kul kılurlar azad özlerin
kim ol malsız erse ol erni körüp
yüz evrüp keçerler yumup közlerin (AH: A102 C14; 421-422-423-424).*

“Halk mallı olan kimseye teveccüh edip,
hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar;
malı olmayanı görünce, başlarını çevirip,
gözlerini yumarak, geçerler” (Bildirme kipliği).

- (43) *nelük malķa suķ ol bu özün
köñülde ğamın ol tiliñde sözün
barur sen bu malın yağınķa kalur
uyadıp birürler sarıñu bözün (AH: A104; 429-430-431-432).*

“Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir?,
gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur;
(kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;
sarınacak bezini de utandıkları için verirler.” (Bildirme kipliği).

- (44) *ajunķa bu söküş meļamet nelik
ķazalar yoritğan yaratğan meļik
ķaza birle sançlur adaķķa tiken
ķaza birle ilnür tuzakķa elik (AH: A110 C44; 453-454-455-456).*

“Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin;
kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrıdır;
ayağa diken kader ile batar,
geyiği tuzağa düşüren kaderdir” (Bildirme kipliği).

- (45) *ķamuđ tegdeçi neç ķazadın erür
uķuşsuzlar anı sebebđin körür
ķaza birle uçğan kalıķ kuşları
ķarıķa ķonar hem ķaķesķa kirür (AH: A111; 457-458-459-460).*

“Başa gelen her şey kaderden gelir,
anlayışsızlar onu sebepten bilirler;
havada uçan kuşlar, kader ile,
hem kola konar, hem kafese girerler” (Bildirme kipliği).

- (46) *ķaza kelse yügrük yüğürmez urup
ķaza ķaytarılmaz ķatıđ ya ķurup
saña renc aña ğenc birigli uğan*

ceza' kılma ya renc idisi tarup (AH: B49; 461-462-463-464).

“Koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz;
kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez;
sana ıztırap ve ona hazine veren Tanrıdır;
ey muztarip kimse, ıztıraptan şikayet etme” (Bildirme kipliği).

- (47) *edib aḥmed atım edeb pēnd sözüm
sözüm munda kalur barur bu özüm
kelür küz keçer yaz barur bu 'umür
tüketür umürni bu yazım küzüm (AH: A114; 469-470-471-472).*

“Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir;
vücudum gider, sözüm burada kalır;
bahar geçer, güz gelir; ömür gider,
bu bahar ve güzüm ömrü tüketir” (Bildirme kipliği).

- (48) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştüm çözüük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlas bolur kız uçuzı böz ök (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözölmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir” (Bildirme kipliği).

- (49) *kişi tilni bilse bilür mǎ'nisin
bilür men tise 'ayb özi bilmesin (AH: B53; 503-504).*

“insan dili bilirse, manasını da bilir;
kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır” (Bildirme kipliği).

- (50) *köp ilni körür biz edib sözini
bile bilmegendin ular özini (AH: A121; 505-506).*

“Birçok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü
anlayamadıkları için, kendilerini üzerler” (Bildirme kipliği).

- (51) *bilip tutsa her kim edibni sözün
ḥalayık ara ol güzünler özin (AH: A122; 511-512).*

“Edibin sözünü kim bilip tutarsa,
halk arasında kendi itibarını yükseltir” (Bildirme kipliği).

4.1.1.1.2. Alışkanlık Kipliği

Alışkanlık kipliği; birtakım davranışları, düzenli ve sürekli olarak yineleyecek şekilde anlatmaktadır. Atabetü'l Hakâyık'ta alışkanlık kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (52) *ilahi öküş hâmd ayur men saña
sening rahmetiñdin umar men oña (AH: A3; 1-2).*

“Tanrım, (daima) sana çok hamdederim;
(daima) senin rahmetinden hayır umarım” (Alışkanlık kipliği).

Yukarda geçen “ayur men” sözcüğü, cümledeki kiplik özelliğini sağlamıştır. Bunun yanı sıra “hamdederim” anlamındaki fiil, geniş zaman ekiyle ifade edilmiştir.

- (53) *yok erdim yarattıñ yana yok kılıp
İkinç bar kılur sen muķir men muña (AH: A4 B3 C2; 9-10).*

“Yok idim, yarattın; yine yok edip,
tekrar var edersin; bunu ikrar ederim” (Alışkanlık kipliği).

- (54) *anıñ öğdisindin tatır bu tilim
anıñ meğhı bolsa şeker şehd aña (AH: A7; 27-28).*

“Onun medhinden ağzım tatlılanır;
onun yadı, dilim için, şeker ve baldır” (Alışkanlık kipliği).

- (55) *yime tört işiñe ıdur men selam
olardın usanmak kaçan ol maña (AH: B5 C4; 31-32).*

“Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim;
onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam” (Alışkanlık kipliği).

- (56) *kim erse bu tört işke beğ i'tikad.
tutar erse miñ la'n ıdur men aña (AH: A8; 35-36).*

“Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse,
ona bin (kere) lanet ederim” (Alışkanlık kipliği).

- (57) *biliglig biligni eğer gen bolur
bilig tatğın ay dost biliglig bilür
bilig bildürür bil bilig kadrini
biligni biligsiz otun ne kılur (AH: A22; 105-106-107-108).*

“Bilgiyi daima bilgili arar,
bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir;
bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir,

bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?” (Alışkanlık kipliği).

4.1.1.1.3. Kesinlik Kipliği

Kesinlik kipliği, bir bilginin şüpheye düşmeden onaylanması durumunu ifade etmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta kesinlik kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (58) *sünekke yilig teg erenke bilig
eren körki 'aql ol sünekniñ yilig
biligsiz yiligsiz sünek teg hali
yiligsiz sünekke sunulmaz elig (AH: A19 C10; 89-90-91-92).*

“Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur;
insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir;
bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur;
iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz” (Kesinlik kipliği).

- (59) *həriş tirip armaz usanmaz bolur
hərişlik iginiñ emin kim bilür
həbəş bar birilse əgər adəmi
iki kəl dinar ma ol üç kəl kəlur (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

“Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister” (Kesinlik kipliği).

- (60) *musulmanğa müşfik bolup mihrişan
saña sanduğun teg musulmanğa san
cefa kıldaçınğa yanut kıl vefa
arımaz neçe yusa kan birle kan (AH: A77; 325-326-327-328).*

“Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol,
kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün;
sana cefa edene vefa ile mukabele et;
ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez” (Kesinlik kipliği).

- (61) *aya hukmin ajun tapa üggüçi
yirip munı birer yana öggüçi
uğan hukmi birle kelür kelgen iş
anınğ emri birle teger teggüçi (AH: A109; 449-450-451-451).*

“Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten,
onu bazen yeren, bazen tekrar öven,
her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir,
insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur” (Kesinlik kipliği).

- (62) *edib aḥmed atım edeb pənd sözüm*

*sözüm munda kalur barur bu özüm
kelür küz keçer yaz barur bu 'umür
tüketür umürni bu yazım küzüm (AH: A114; 469-470-471-472).*

“Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir;
vücudum gider, sözüm burada kalır;
bahar geçer, güz gelir; ömür gider,
bu bahar ve güzüm ömrü tüketir” (Kesinlik kipliği).

- (63) *eğer bilse kaşgar tilin her kişi
bilür ol edibniñ ne kim aymış (AH: A120; 501-502).*
“Kâşgar dilini bilen herkes
edibin ne söylediğini anlar” (Kesinlik kipliği).

4.1.1.1.4. Tahmin Kipliği

Tahmin kipliği; sezgiye, akla vb. verilere göre gelecekte olan bir durumu anlatmaktadır. Atabetü'l Hakâyık'ta tahmin kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (64) *ölügdin tirig hem tirigdin ölüğ
çıkarur körür sen munı keç maña (AH: A5; 17-18).*

“O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir,
görürsün; bunu iyi bil” (Tahmin kipliği).

- (65) *bu dünya soñında yügürmek neçe
hasis neñdin ötrü tip özün küçe
nelük malka munça köñül bamañıñ
bu mal kelse erte barur baz kiçe (AH: A43; 181-182-183-184).*

“Bu dünya arkasından koşmak niçin;
hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut.
Mala bu kadar gönül bağlamak neden;
bu mal sabah gelirse, akşam yine gider” (Tahmin kipliği).

- (66) *ajun külçirer baz alın kaş çatar
bir elgin tutup şehd birin zehr katar
'aşel tatrup ilkin tamağ tatıtıp
kiñinrek қадаһқа sunup zehr katar (AH: A49; 205-206-207-208).*

“Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar;
bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar;
önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır;
bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar” (Tahmin kipliği).

4.1.1.1.5. Emir Kipliği

Emir kipliği, birine yaptırılmak istenen eylemlerin buyurarak istenme şekline denilmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta emir kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (67) *yok erdim yarattın yana yok kılıp
İkinç bar kılar sen muķir men muķa (AH: A4 B3 C2; 9-10).*

“Yok idim, yarattın; yine yok edip,
tekrar var edersin; bunu ikrar ederim” (Emir kipliği).

- (68) *tili yalğan erdin yırak tur teze
keçür sen me ‘umrün könilik öze
ağız til bezeki köni söz turur
köni sözle sözni tiliñni beze (AH: A34; 153-154-155-156).*

“Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç;
sen ömrünü doğruluk ile geçir.
Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
sözü doğru söyle, dilini süsle” (Emir kipliği).

- (69) *tavar birle erse uluğsındukun
uluğluk taparu elig sundukun
tavar aşğı ne ol barur sen yalıñ
kalur munda kiğin sepeğ şandukun (AH: A67; 285-286-287-288).*

“Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman
maldan dolayı ise,
malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
sepet ve sandığın burada geride kalır” (Emir kipliği).

4.1.1.1.6. İstek Kipliği

İstek kipliği, bir şeyin yapılmasını isteme anlamını veren kiplik türüdür. Atabetü'l Hakâyık'ta istek kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (70) *ilahi öküş hāmd ayur men saña
sening raķmētiñdin umar men oña (AH: A3; 1-2).*

“Tanrım, (daima) sana çok hamdederim;
(daima) senin rahmetinden hayır umarım” (İstek kipliği).

Cümlelerin yüklemi, “umar men” eylemi ile “-ar men” ekinden oluşmaktadır. Bu da kipliğin istek yönünü meydana getirmektedir.

- (71) *ilahi keçürgeñ idim sen keçür
neçe me haķalığ kul ersem saña (AH: A9; 37-38).*

“Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
ne kadar günahkar kul isem, beni affet” (İstek kipliği).

4.1.1.1.7. Gereklilik Kipliği

Gereklilik kipliği; bir eylemin gerçekleşmesinin gerekli, zorunlu olduğunu bildirmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta gereklilik kipliği örneği şu şekilde yer almaktadır:

(72) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştım çözüük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlas bolur kız uçuzı böz ök* (AH: A115 C46; 477-478-479-480).

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir” (Gereklilik kipliği).

4.1.1.2. Şimdiki Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Ek; bildirme, “gereklilik, emir, alışkanlık, belirsizlik” gibi farklı türde kiplik özelliğine sahiptir.

4.1.1.2.1. Bildirme Kipliği

Bildirme kipliği, genel bilgileri ve gerçekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları ifade etmektedir.

(73) *eşitgil biliglig negü tip ayur
edepler başı til küdezme tiyür
tiliñ bekte tutğıl tişin sınmasun
kalı çıksa bektin tişiniñni sıyur* (AH: A27; 129-130-131-132).

“Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar” (Bildirme kipliği).

Bu cümlelerin kiplik yönünü, “ayur” fiilinin şimdiki zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmaktadır.

4.1.1.2.2. Belirsizlik Kipliği

Belirsizlik kipliği, eylemin gerçekleşme olasılığının bilinmediği durumu anlatmaktadır. Atabetü'l Hakâyık'ta, belirsizlik kipliği örneği şu şekilde yer almaktadır:

- (74) *ajun toldı 'udvan cefa cəvr bile
kanı bir vefalıg bar erse tile
sen artağ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunğa kıılır sen gile (AH: A96 B42; 393-394-395-396).*

“Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozuksun, onun için dünya
niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun” (Belirsizlik kipliği)

Yukarıda geçen “kıılır sen” sözcüğü cümlelerin kiplik olmasını sağlamıştır. Ayrıca “niçin şikâyet ediyorsun” anlamındaki yüklem, şimdiki zaman ekiyle yapılmıştır.

4.1.1.3. Gelecek Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Gelecek zaman eki ne yaşanan ne de yaşanmakta olan zamanı bildirmektedir. Çünkü gelecek zamanda, yaşanmamış bir durum söz konusudur. Bundan dolayı gelecek zaman eki; bir geleceği, isteği ve niyeti bildirmektedir. Ek; “*bildirme, niyet, tahmin, gereklilik, emir, istek, söz verme*” gibi kiplik özelliklerine sahiptir (Benzer, 2008: 238-239).

4.1.1.3.1. Tahmin Kipliği

Tahmin kipliği; sezgiye, akla vb. verilere göre gelecekte olan bir durumu anlatmaktadır. Atabetü'l Hakâyık'ta tahmin kipliği örneği şu şekilde yer almaktadır:

- (75) *kanı 'ahd emanet kanı edkülüg
kıdın künde hayr iş me kötrülüg
başı bardı harnın sonı barğusı
öñi keldi şerrin sonı kelgölüg (AH: A95; 389-390-391-392).*

“Hani ahd, emanet; hani iyilik;
son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir” (Tahmin kipliği).

Bu cümlede geçen “kalkacaktır” ifadesi, gelecek zaman ekiyle çekimlenmiştir. Ayrıca zaman ifadesinin dışında tahmin de kullanılmıştır. Bu sebeple gelecek zamana bağlı tahmin kipliği bulunmaktadır.

4.1.1.3.2. Bildirme Kipliği

Bildirme kipliği, genel bilgileri ve gerçekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları ifade etmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta bildirme kipliği örneği şu şekilde yer almaktadır:

(76) *toğa körmez erdi edibniñ közi
tükedî bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zêr
anıñ tuşu bolğay bu söznüñ azı (AH: B51 D A17 C47; 485-486-487-488).*

“Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir” (Bildirme kipliği).

Yukarıdaki cümlede “-ğay” eki, gelecek zaman görevinde kullanılarak yüklem haline getirilmiştir. Bu açıklamaya dayanarak gelecek zamana bağlı bildirme kipliği bulunduğu görülmektedir.

4.1.1.4. Öğrenilen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Türkçede, işlek kiplik türüne sahip olan *-mİş* ekidir. Ek; “*bildirme, kanıt, küçümseme, sonradan farkına varma, belirsizlik, şaşırma, övünme, şüphe, tanık olmama, söylenti*” işlevinde kullanılmaktadır (Benzer, 2008:191).

4.1.1.4.1. Bildirme Kipliği

Bildirme kipliği, genel bilgileri ve gerçekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları ifade etmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta öğrenilen geçmiş zamana bağlı bildirme kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

(77) *bu dünya neñindin yigü keğgölük
al artuk tileme vebal yüdğölük
tarıǵlıq tip aymış ajunrı resul
tarıǵlıқта қатлан тарı eğğölük (AH: A45; 189-190-191-192).*

“Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al;
fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır.
Resul, dünya için, tarladır demiş;

tarlada alış-çabala ve iyilik ek" (Bildirme kipliği).

Yukarıdaki cümlede "aymış" eylemi duyulan geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir. Öğrenilen geçmiş zamana bağlı bildirme kipliği bulunmaktadır.

(78) *tamamı erür kaşğari til bile*
ayıtmış dib riĐĐat-i dıl bile (AH: A120; 499-500).

"(Eserin) bütünü Kâşgar dili iledir,
edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir" (Bildirme Kipliği).

4.1.1.4.2. Övünme Kipliği

Övünme kipliği; bir niteliği yüceltmış sayarak bundan abartmalı bir biçimde söz etmeyi anlatmaktadır. Atabetü'l Hakâyık'ta, övünme kipliği örneği şu şekilde yer almaktadır:

(79) *dibler dibi fazıllar başı*
güherdin söz aymış öğün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at ağa
yarın opsa bolsun yaranlar işi (AH: A118 D- ; 489-490-491-492).

"Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun" (Övünme kipliği).

"Akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır" ifadesi özneldir. Anlatıcı; "akıl ile gevherden söz" ifadesini, yüklemnin önünde kullanarak cümledeki kiplik ifadesini sağlamıştır. "Aymış" fiili, öğrenilen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir.

4.1.1.5. Görülen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşma zamanından önce geçekleşen ek; *bildirme, kesinlik, tanık olma, belirlilik* gibi çeşitli kiplik görevleriyle kullanılmaktadır (Benzer, 2008: 203).

4.1.1.5.1. Bildirme Kipliği

Bildirme kipliği, genel bilgileri ve geekleri içermektedir. İnsanlar tarafından kabul edilen genel yargıları ifade etmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta görülen geçmiş zamana bağlı bildirme kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (80) *bölek ıddım anı şahımka men ök
havadarlığımnu tükel bilsü tip (AH: A16; 79-80).*

“Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim” (Bildirme kipliği).

Anlatıcı, bu cümlede şahına nişanesi olsun diye hediye gönderdiğini söylemiştir. Dolayısıyla bildirme kipliği söz konusudur. Bu kiplikteki zaman ifadesi, “ıddım” fiilinin “- dı” görülen geçmiş zaman ekidir.

- (81) *bilig boldı bildi eren belgölüg
biligsiz tirigle yitük körgölüg
biliglig er öldi atı ölmedi
biligsiz tirig erken atı ölüg (AH: B3; 93-94-95-96).*

“İnsan bilgisi ile tanınır;
bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır;
bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır,
bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür” (Bildirme kipliği).

Yukarıdaki cümlede, kipliğin zaman yönünü “boldı, bildi” fiillerinin “-dl” görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmaktadır.

- (82) *bilig birle 'alim yoķar yoķladı
biligsizlik erni çökerdi koğı
bilig yind usanma bil ol hāķ reşul
bilig çinde erse siz arķaņ tidi (AH: C11; 101-102-102-104).*

“Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul : -
< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız > - dedi” (Bildirme kipliği).

- (83) *iki neņ birikse bir erde kalı
bükendi ol erke mürüvvet yolu
bir ol yaņsar erse kereksiz sözüg
ikinç yalģan erse ol erniņ tili (AH: A33; 149-150-151-152).*

“Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse,
o insana mürüvvet yolu kapanmıştır :
(bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek,
ikincisi ise, yalan söylemektir” (Bildirme kipliği).

- (84) *bu ajun rıbať ol tüşüp köçgölüg
rıbaťka tüşügli tüşer keçgölüg
öņ arķış uzadı kopup yol tutup*

öñi kopmuş arkış neçe kiçgülüg (AH: A42B19C18 ; 177-178-179-180).

“Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
(insan) kervan-saraya geçmek için iner.
Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir” (Bildirme kipliği).

- (85) *aķı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın şena' aldı kör
tirildi ulamsız ulamı bolup
ajunda at eğgü çoğup bardı kör (AH: A56 B25 C24; 237-238-239-240).*

“Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.
malını onunla sattı ve sena aldı.
muhtacların yardımcısı olarak yaşadı;
bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti” (Bildirme kipliği).

- (86) *baķıl tirdi zەر sim haramdın öküş
vebal kötrü bardı özele söküş
ülüş boldı malı kişiler ara
baķıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH: A57; 241-242-243-244).*

“Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı,
vebal yüklenererek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti;
malı başkaları arasında pay edildi,
hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı” (Bildirme kipliği).

- (87) *męcaz boldı dostluk hāķiķat kani
miņer dostta biri bulunmaz kōni
öküşrek kişiniņ içi ğadr erür
kōni dostuņ erse taşı bil munı (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

“Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerceği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil” (Bildirme kipliği).

- (88) *ĝarib erdi jslam ĝarib boldı baz
'ibadęt riya boldı 'abid męcaz
hārabat oramı bolup abadan
hārab boldı męscid buğun bi-nęmaz (AH: A97; 397-398-399-400).*

“İslam garip idi, tekrar garip oldu:

ibadet - riya ve abid - mecaz oldu;
harabat muhiti mamur oldu;
mescid ise, harap ve halk bi-namaz oldu” (Bildirme kipliği).

- (89) *bitidim kıtabnı meva'iz meşşel
okısa tatır til yimiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teng ese tenğedi dürüstka beşdel (AH: A112-113 C45; 465-466-467-468).*

“Kitabı mevizalar şeklinde yazdım;
dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,
hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur” (Bildirme kipliği).

- (90) *aya minde kiğin keligli muni
okısañ du'ada unıtma mini
saña hediye, kıldım bu tañsuk sözüm
maña hediye, kılsu du'a tip sini (AH: A116; 481-482-483-484).*

“Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;
sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim” (Bildirme kipliği).

4.1.1.5.2. Belirlilik Kipliği

Belirlilik kipliği; farklı bir şeyle karıştırılmasına engel olacak şekilde kesin olarak kararlaştırılmış ve sınırlanmış olma durumunu ifade etmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta belirlilik kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (91) *dad işpehsalar beg için bu kitip
çıkdım ajunda atı kılsu tip (AH: B9 C8 ; 69-70);*

“Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın” (Belirlilik kipliği).

Bu cümlede geçen “çıkdım” ifadesi, görülen zaman ekiyle çekimlenmiştir. Bu sebeple, görülen geçmiş zamana bağlı belirlilik kipliği bulunmaktadır.

- (92) *biliglig sözi pënd naşihat edeb
biligligni ögdi 'açem hem 'arab
tavarsızka bilgi tükenmez tavar
neşesızka bilgi yirilmez neşeb (AH: A26 C13; 125-126-127-128).*

“Bilgilerin sözü öğüt, nasihat ve edebdir;
bilgiliyi acem de arab da öğdü.
Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazinedir;
bilgi, nesepsiz için, yerilmez bir neseptir” (Belirlilik kipliği)

Yukarıdaki cümlede, kipliği “ögdü” fiilinin “-di” görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmuştur.

- (93) *bağıl tirdi zər sim haramdın öküş
vebal kötrü bardı özele söküş
ülüş boldı malı kişiler ara
bağıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH: A57; 241-242-243-244).*

“Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı,
vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti;
malı başkaları arasında pay edildi,
hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı” (Belirlilik kipliği).

- (94) *ajun toldı ‘udvan cəfa cəvr bile
kanı bir vefalıg bar erse tile
sen artağ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunka kılur sen gile(AH: A96 B42 ; 393-394-395-396).*

“Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozusun, onun için dünya
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun” (Belirlilik kipliği).

- (95) *ğarib erdi jslam ğarib boldı baz
‘ibadet riya boldı ‘abid mecaz
ğarabat oramı bolup abadan
ğarab boldı meşciğ buğun bi-neamaz (AH: A97; 397-398-399-400).*

“İslam garip idi, tekrar garip oldu:
ibadet - riya ve abid - mecaz oldu;
harabat muhiti mamur oldu;
mescid ise, harap ve halk bi-namaz oldu” (Belirlilik kipliği).

- (96) *‘aməl koçdı ‘alim ve zahid verə ‘
‘arif raxş çıkarıp iter boş sema ‘
bıdā ‘tın yığığlı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bıdā‘ (AH: A98 B43; 401-402-403-404).*

“Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;

arif raks çıkarıp, hoş sema eder;
bid'atten men'eden insan kalmadı,
onun için bu bid'at her gün artmaktadır” (Belirlilik kipliği).

- (97) *toğa körmez erdi ʔedibniñ közi
tüke di bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zər
anıñ tuşu bolğay bu söznüñ azı (AH: B51 D A117 C47; 485-486-487-488.*

“Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir” (Belirlilik kipliği).

4.1.1.5.3. Kesinlik Kipliği

Kesinlik kipliği, bir bilginin şüphey e düşmeden onaylanması durumunu ifade etmektedir. Atabetü’l Hakâyık’ta kesinlik kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (98) *yarattı ol uğan tününj kündüzünj
uğup biri birke yorır öñ soña (AH: A5; 13-14).*

“O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı;
(bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra giderler” (Kesinlik kipliği).

Cümle nin yükle mi, “yarattı” eyle mi ile “-dı” ekin den oluşmaktadır. Bu da kipliğin kesinlik yönüdür.

- (99) *yime mecd mürüvvet fütüvvet uğan
‘aşa’ kıldı şahımka bu cümleni (AH: A13 B8 C7; 63-64).*

“Bir de şeref, insaniyet ve merdlik; bunların hepsini
kadir (Tanrı) şahıma ihsan etti” (Kesinlik kipliği).

- (100) *bilig birle ‘alim yoğar yoğladı
biligsizlik erni çökerdi koğı
bilig yind usanma bil ol hağ resul
bilig çinde erse siz arkañ tidi (AH: C11; 101-102-102-104).*

“Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul : -
< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız > - dedi” (Kesinlik kipliği).

- (101) *bilig birle bilnür törütgen idi
bilgisizlik içre kanı hayr yidi
bilig bilmegendin bir ança buğun
öz elgin but itip idim bu tidi (AH: A26 C13; 121-122-123-124).*

“Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
bilgisizlikten hayır gören var mı ?;
bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp :
- < Rabbim budur ! > - dedi” (Kesinlik kipliği).

- (102) *küdezgil tilingni kel az kıl sözün
küdezilse bu til küdezlür özün
reşul erni otka yüzün atğuçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzün (AH: A35 B16 C15; 157-158- 159-160).*

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar” (Kesinlik kipliği).

- (103) *neçe yir bar erdi sığışmaz eri
eri bardı kaldı kuruğ tek yiri
neçe ‘alim erdi neçe feylesuf
kanı bu kün olar mininde biri (AH: A48; 201-202-203-204).*

“Halkına dar gelen ne kadar yer vardı;
halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı.
Ne kadar alim, nice feylesof vardı;
bugün onlar hani, binde biri (bile yok)” (Kesinlik kipliği).

- (104) *akı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın şena’ aldı kör
tirildi ulamsız ulamı bolup
ajunda at edgü qodup bardı kör (AH: A56 B25 C24; 237-238-239-240).*

“Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.
malını onunla sattı ve sena aldı.
muhtacların yardımcısı olarak yaşadı;
bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti” (Kesinlik kipliği).

- (105) *tevazu ‘ kılığlını kötrür idi
tekebbür tutar erni kemşür qodı
uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
ulugluğ menişsiz alınmañ tidi (AH: A66 B29 C28; 281-282-283-284).*

“Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi” (Kesinlik kipliği).

- (106) *aya hırş idisi hırırlık nerek
ayu bir manga bu negüke kerek
tar erse kiñ erse bitildi ruzun
hırırlık kılurmu muni edgürek (AH: A73-74 C31; 313-314-315-316).*

“Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var,
bana söyleyiver, bu neye yarar ?
İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
harislik bunu daha iyi yapar mı?” (Kesinlik kipliği).

- (107) *bu kün bu ajunda kişilik isiz
kanı kaçça bardı kişilik isiz
vefa köli suğlup kurup yulları
cefa toldı taştı teñizdin ediz (AH: A94 C39; 385-386-387-388).*

“Bugün bu dünyada insanlık kötüdür;
yazık, hani insanlık; nereye gitti ?
Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu;
cefa doldu-taştı, denizden daha engin” (Kesinlik kipliği).

- (108) *kanı ‘ahd emanet kanı edkülüg
kiñin künde hayr iş me kötrülgülüg
baş bardı hayrınñ soñı bargısı
öñi keldi şerrinñ soñı kelgülüg (AH: A95; 389-390-391-392).*

“Hani ahd, emanet; hani iyilik;
son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir” (Kesinlik kipliği).

- (109) *uvut yitti yindip bulunmaz yıdı
hılal yigli kanı körünmez boğı
hılal kendü kayda bu kün kanı kim
haramnı yiyürde haram tip yidi (AH: A101; 417-418-419-420).*

“Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz;
helal yiyen hani, vücudu (bile) görünmez;
bugün helalin kendisi nerede, hani,
kim haramı yerken, haram diye yiyor” (Kesinlik Kipliği).

- (110) *bitidim kıtabnı meva'iz meşşel
okısa tatır til yimiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teng ese tenğedi dürüstka beğel (AH: A112-113 C45; 465-466-467-468).*

“Kitabı mevızalar şeklinde yazdım;
dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,
hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur” (Kesinlik kipliği).

- (111) *anın uş çıkardım bu türki kıtib
kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
bitidim bu taşuk şuraf sözlerin
kalı barsa özüm sözüm kılsu tip (AH: B50; 473-474-475-476).*

“Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım,
ister bunu kafi bul, ey dost, ister ilave et.
Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,
bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım” (Kesinlik kipliği).

- (112) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştüm çözüük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlas bolur kız uçuzı böz ök (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir” (Kesinlik kipliği).

4.1.1.5.4. Tanık Olma Kipliği

Tanık olma kipliği, bir şeyin gerçekleştiğini görmek anlamına gelmektedir. Atabetü'l Hakâyık'ta tanık olma kipliği örnekleri şu şekilde yer almaktadır:

- (113) *maña bolsa fızlıñ kutuldı özüm
eğer bolsa 'adlıñ katıglık maña (AH: B5; 39-40).*

“Faziletin olursa, nefsim kurtulur;
eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felaket olur” (Tanık olma kipliği).

Yukarıda geçen “kütuldi” sözcüğü, kiplik ifadesidir. Bunun yanı sıra “kurtulur” anlamındaki fiil, görülen geçmiş zaman ekiyle kullanılmıştır.

- (114) *bezedim kıtabnı nevadır sözün
bakıǵlı okıǵlı asıǵ alsu tip (AH: A16; 77-78).*

“Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim” (Tanık olma kipliği).

- (115) *hıreǵlıǵmu bolur tili boş kişi
telim başnı yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter oǵ başı (AH: A29; 137-138-139-140).*

“Boş-boğaz adam akıllı olur mu?
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz” (Tanık olma kipliği).

- (116) *sefih er tili öz başı duşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende ökünge telim
tilin beklegende ökünmiş kanı (AH: A30; 141-142-143-144)?*

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var” (Tanık olma kipliği).

- (117) *baǵıl tirdi zەر sim Һaramdın öküş
vebal kötrü bardı özele söküş
ülüş boldı malı kişiler ara
baǵıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH: A57; 241-242-243-244).*

“Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı,
vebal yüklenerik ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti;
malı başkaları arasında pay edildi,
hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı” (Tanık olma kipliği).

- (118) *Һamug Һazǵanıǵlı ajuǵ malını
yiyümedi bardı körüñ Һalini
tişisi Һalıp bir aǵın er bile
ol anda yatıpan birür sanını (AH: C27; 273-274-275-276).*

“Dünya malını kazananların hepsi
(onu) yiyemeden gitti, hallerini görün;

karısı başka bir erkek ile kalıp,
onun yanında yatarak, vücudunu verir” (Tanık olma kipliği).

- (119) *kanı ‘ahd emanet kanı edkülüg
kiğin künde hayr iş me kötrülgülüğ
baş bardı hayrınıñ soñı bargusı
öñi keldi şerrniñ soñı kelgülüğ* (AH: A95; 389-390-391-392).

“Hani ahd, emanet; hani iyilik;
son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir” (Tanık olma kipliği).

- (120) *ajun toldı ‘udvan cefa cęvr bile
kanı bir vefalığ bar erse tile
sen artağ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunğa kılur sen gile* (AH: A96 B42 ; 393-394-395-396).

“Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun” (Tanık olma kipliği).

- (121) *anın uş çıkardım bu türki kitiğ
kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
bitidim bu tañsuğ turaf sözlerin
kalı barsa özüm sözüm kalsu tip* (AH: B50; 473-474-475-476).

“Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım
ister bunu kafi bul, ey dost, ister ilave et.
Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,
bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım” (Tanık olma kipliği).

- (122) *şebēb erdi bu iş bitidük kitiğ
kerek kıl icabēt kerek ipi ‘itab* (AH: C49; 509-510).

“Bundan dolayı kitabı yazdık,
ister kabul et, ister hoş görme” (Tanık olma kipliği).

4.1.1.6. Rivayet Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Karahanlı Türkçesi dönemindeki rivayet birleşik çekim, iki ayrı birleşik çekimli fiilin ard arda gelmesiyle yapılmaktadır. Birleşik çekimli fiil, öğrenilen (rivayet) geçmiş zaman ekiyle kullanılarak birleşik zamanı oluşturmaktadır.

Karahanlı Türkçesi'ndeki kullanımı şu şekildedir: *tile-r ermiş, sev-se ermiş* (Hacıeminoğlu, 2003:195- 196).

Atabetü'l Hakâyık'ta örneği tespit edilmemiştir.

4.1.1.7. Hikâye Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Karahanlı Türkçesi'ndeki birleşik çekim, iki ayrı birleşik çekimli fiilin ard arda gelmesiyle yapılmaktadır. -er yardımcı fiili, görülen geçmiş zaman ekiyle kullanılarak birleşik zaman yapılmıştır (Hacıeminoğlu, 2003:195).

Atabetü'l Hakâyık'ta örnekleri şöyledir:

(123) *toğa körmez erdi edibniñ közi
tüke di bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zər
anıñ tuşu bolğay bu söznüñ azı* (AH: B51 D A17 C47; 485-486-487-488).

“Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bab içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir” (Bilgi kipliği).

Yukarıdaki cümlede hikâye birleşik zaman ile anlatılan bilgi kipliği türüdür. “kör-” fiili, “-mez” geniş zaman ekiyle çekimlenmiştir. “-di” görülen geçmiş zaman ekiyle birleşen fiil, geçmişte yapılmıştır. Bu nedenle hikâye birleşik zamana bağlı bilgi kipliği yer almaktadır.

4.1.1.8. Ek-Eyleme Bağlı Bilgi Kipliği

Gramer kitaplarında; *biçim, kuvvetlendirme ve tahmin* eki olarak incelenmektedir. Ek, genellikle cümleye kuvvetlendirme bazen de tahmin anlamı katmaktadır. Tahmin kipliği, genellikle ekle birleşik biçimde görülmektedir (Benzer, 2008: 257-258).

4.1.1.8.1. Bildirme Kipliği

Anlatıcının ifadelerini ek-eylemle ifade ettiği bilgi kipliği türüdür.

(124) *biligsizke hax söz tatıgsız erür
açar pënd naşihāt asıgsız erür
ne türlüğ arıgsız arır yumağın
cahıl yup arım az arıgsız erür* (AH: A23 B13; 109-110-111-112).

“Bilgisize doğru söz tatsız gelir,
ona öğüt ve nasihat faydasızdır;
nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir,
(fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir” (Bildirme kipliği).

Yukarıdaki ifadelerde, onların “tatsızdır” olduğu belirtilmiştir. Cümlelerin yüklemi “tatsızdır” anlamı ile “tatsızdır” ek-eyleminden oluşmaktadır. Bu da kipliğin bildirme yönüdür. Cümlede geçen “faydasızdır” yüklemi, “asılsızdır” ek-eylemini oluşturmaktadır. Anlatıcının ifade ederken kullandığı yüklem, bir ek-fiilden (arıksızdır) olduğundan ek-eyleme bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(125) *bekasız erür bu ajun lezzeti
keçer yıl keçer teg meze müddeti
yiğit koca bolur yaşı eskirür
kavi erse kamlur kaçır kuvveti* (AH: A46; 193-194-195-196).

“Bu dünya lezzeti baki değildir;
zevk müddeti, yıl geçer gibi, geçer;
genç ihtiyarlar ve yeni eskir;
kuvvetli çöker, kuvveti gider” (Bildirme kipliği).

Cümlelerin yüklemi, “baki değildir” (bekasızdır) ek-eyleminden oluşmaktadır. Ek-eylemden kaynaklanan bilgi kipliği mevcuttur.

(126) *neçe yir bar erdi sığışmaz eri
eri bardı kaldı kuruğ tek yiri
neçe ‘alim erdi neçe feylesuf
kanı bu kün olar mininde biri* (AH: A48; 201-202-203-204).

“Halkına dar gelen ne kadar yer vardı;
halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı.
Ne kadar alim, nice feylesof vardı;
bugün onlar hani, binde biri (bile yok)” (Bildirme kipliği).

Cümlede “bar erdi” ek-eylem işlevinde kullanılarak yüklem olmuştur. Bundan dolayı ek-eyleme bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(127) *ıtabi ‘atta yigi ‘adeti ‘aybsuzı
akıllık erür bil buhul körksüzi
eliglerde kutluğ birigli elig
alıp birmegen ol elig kutsuzı* (AH: B26 C25; 249-250-251-252).

“Tabiatların en iyisi ve adetlerin ayıplanmayanı
cömertliktir; bil ki, hasislik (bunların en) çirkinidir.

Ellerin en kutlusu veren eldir;
alıp da vermeyen el ellerin kutsuzudur” (Bildirme kipliği).

- (128) *tēkebūr lıbasın keđip tap salın
kerip ḥalkka kögzün tap uslan tilin
mü'minlik nişanı tevazu' erür
eğer mü'min erseñ tevazu' kılın* (AH: A65; 277-278-279-280).

“Kibir libasını giydin ise, derhal çıkar;
halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.
mü'minlik nişanı tevazudur;
eğer mü'min isen, mütevazi ol” (Bildirme kipliği).

- (129) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştım çözük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlas bolur kız uçuzı böz ök* (AH: A115 C46; 477-478-479-480).

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir” (Bildirme kipliği).

- (130) *edibniñ yiri atı yüknek erür
şafalığ 'açeb yir köñüller yarur* (AH: B52 D A119; 493-494).

“Edibin yerinin adı Yüknek 'tır.
gönülleri açan, safalı bir hoş yerdir” (Bildirme kipliği).

- (131) *kıtabınıñ atı erür 'atbetü 'l-
ḥakayık 'ibarēt 'arābdın uşul* (AH: C48; 497-498).

“Kitabının adı ‘Atebetü 'l-hakayık 'tır
ve bu ibâre arap usûlüne göredir” (Bildirme kipliği).

- (132) *tamamı erür kaşğari til bile
ayıtmış edib rıkkat-i dıl bile* (AH: A120; 499-500).

“(Eserin) bütünü Kâşgar dili iledir,
edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir” (Bildirme kipliği).

4.1.2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği

Fiilin, herhangi bir nedene bağlı olarak gerçekleştiğini içeren bildirme kipliği türüdür. Bu kiplik, yer aldığı cümlede zaman ve fiilin herhangi bir nedene bağlı olma anlamını taşımaktadır (Yalçinkaya, 2015: 32).

- (133) *biliglig sözi pënd naşihat edeb
biliglignî ögdi 'acem hem 'arab
tavarsızka bilgi tükenmez tavar
neşêbsızka bilgi yirilmez neşêb (AH: A26 C13; 125-126-127-128).*

“Bilginin sözü öğüt, nasihat ve edebdir;
bilgiliyi acem de arab da öğdü.
Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazinedir;
bilgi, nesepsiz için, yerilmez bir neseptir.”

İfadelerde tükenmez bir hazinenin sebebi, “*Bilginin malı olmayan için*” olarak verilmesidir. Bu eylemin sebebi olarak gösterilen ifade, öznel dir. Çünkü sebep, başkasına göre değişiklik gösterebilmektedir. Eylemi etkileyen öznel görüş ifadesi, sebebe bağlı bilgi kipliğini oluşturmaktadır. Yine cümledeki bilgi, yerilmez bir nesep sebebi olarak “*yerilmez bir nesep olması*” şeklinde ifade edilmiştir. Eylemin sebebini oluşturan sebepler, kişiye göre değişmektedir. Bundan dolayı sebebe bağlı bilgi kipliği yer almaktadır.

- (134) *sefih er tili öz başı düşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende öküngen telim
tilin beklegende ökünmiş kanı (AH:A30; 141-142-143-144).*

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?”

İfadelerde geçen birçok adamların kanları, dilleri yüzünden dökülmelerine sebep olmuştur. Adamların kanlarının dökülmesi, farklı sebeple de gösterilebilmektedir. Bu nedenle sebebe bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

- (135) *ne kim kelse erke tilindin kelür
tilindin kim eğigü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke kamuğ tağda tağda ten
turup tilke yükniüp tağarru' kıılır (AH: A31B16C15; 145-146-147-148).*

“insana ne gelirse, dilinden gelir;
dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah
kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.”

Anlatıcı, yukarıdaki cümlesinde kiminin iyi kiminin kötü olma sebebini anlatmıştır. İyi veya kötü olmasına neden “*dili yüzünden*” ifadesidir. Ancak bu ifade, anlatıcının kişisel düşüncesidir. Öznellik içeren sebep ifadesi olduğu için sebebe bağlı bilgi kipliği yer almaktadır.

- (136) *təkəbbür kamug tilde yirlür kılık
kılıklarda edgü kılık koçkılık
ol er kim uluğsındı men men tidi
anı ne ɣalayık sever ne ɣalılık* (A64 B28 C27; 269-270-271-272).

“Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur;
huyların iyisi, alçak gönüllülüktür;
ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi
ne Tanrı ve ne de kul sever.”

Ne Tanrı ne de kul tarafından seilmeyen kimsenin sebebi, ululuk taslamasına ve benim demesine bağlanmıştır. Fakat bu durumun nedeni de tespit edilemeyecek öznel bir ifadedir. Eylemin başka bir sebebi de olabilir. Bu yüzden sebebe bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

- (137) *neçe tetik erdin birer şehv kelür
neçe pür hünerliğda bir ‘ayb bolur
bu bir ‘aybdın ötrü başın kesgüçi
ajunda tirilgü kişisiz ɣalur* (AH: A87; 361-362-363-364).

“insan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir;
ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur;
bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen,
yaşamak için, dünyada adam bulamaz.”

- (138) *ajun toldı ‘udvan cəfa cəvr bile
kanı bir vəfalıq bar erse tile
sen artağ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunka ɣalur sen gile* (AH: A96 B42; 393-394-395-396).

“Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu;
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun.”

- (139) *‘aməl koçdı ‘alim və zahid vərə‘
‘arif rəqş çıxarıp iter hoş səma‘
bıdā‘tın yığığlı kişi ɣalmadı
anın künde arta turur bu bıdā‘* (AH: A98 B43; 401-402-403-404).

“Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;
arif raks çıkarıp, hoş sema eder;
bid'atten men'eden insan kalmadı,
onun için bu bid'at her gün artmaktadır.”

- (140) *nelük malğa munça suķ ol bu özüñ
köñülde ğamıñ ol tiliñde sözüñ
barur sen bu malıñ yağıñķa ķalur
uyadıp birürler sarıñģu bözüñ (AH: A104; 429-430-431-432).*

“Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir?,
gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur;
(kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;
sarınacak bezini de utandıkları için verirler.”

- (141) *anın uz erür bu ķıtab bir süzüķ
talulap ķetürdüm kemiştım çözüķ
nevadır süzüķ az bolur hezl öküş
çuz aķlas bolur ķız uçuzı böz ök (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.”

- (142) *köp ilni körür biz edib sözini
bile bilmegendin ular özini (AH: A121; 505-506).*

“Birçok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü
anlayamadıkları için, kendilerini üzerler.”

- (143) *'ayıbķa koyuptur ħalayık ara
ĝalāt ma'nilerni ayıtmış yana (AH: C49; 507-508).*

*şebēb erdi bu iş bitidük ķıtab
kerek ķıl icabēt kerek ipi 'ıtab (AH: C49; 509-510).*

“(Birçokları da), yanlış mana vermek suretiyle,
halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.”

“Bundan dolayı kitabı yazdık,
ister kabul et, ister hoş görme.”

4.1.2.1. Amaca Bağlı Bağlı Bilgi Kipliği

Yapılan ya da yapılacak olan eylemin, bir amaç doğrultusunda oluştuğunu anlatan kiplik türüdür. Bu kiplik türündeki cümlelerde, eylemin zaman ve bir amaca bağlı olma anlamları bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2015: 37).

- (144) *şahım medhi birle bezeyin kitab
oğlu kişini sevinsün canı (AH: B6 A10; 43-44).*

“Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim,
okuyan adamın içi açılsın.”

Yukarıdaki cümlede “ *Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim*” bilgisi verilip eylem, “*okuyan adamın içi açılsın*” öznel amaç ifadesine bağlanmıştır. Eylemin, hangi amaçla yapıldığını bildirmektedir. Bundan dolayı cümlede amaca bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

- (145) *dad işpehsalar beg için bu kitip
çıkardım ajunda atı kalsu tip (AH: B9 C8; 69-70).*

“Dâd İşpehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın.”

Anlatıcı bu ifadelerinde, “*Dâd İşpehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım*” bilgisini vermiştir. Bu eylemi, gerçekleştirmesindeki amacını ise “*Dünyada (onun) adı kalsın*” olarak söylemiştir. Eylemin amacı olan bu tarz ifadeler öznelidir. Çünkü amaçlar kişiden kişiye göre değişiklik gösterdiği için amaca bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

- (146) *bezedim kitabı nevadîr sözün
bakırlı okırlı asırlı tip (AH: A16; 77-78).*

“Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim.”

Anlatıcının, eylemi gerçekleştirmesinin amacı “ *Gören ve okuyan istifade etsin diye*” ifadesidir. Cümlede, amaca bağlı bilgi kipliği olduğunu göstermektedir.

- (147) *bölek ıddım anı şahımka men ök
havadarlığımı tükel bilsü tip (AH: A16; 79-80).*

“Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim.”

- (148) *bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg
rıbatka tüşügli tüşer keçgölüg
öñ arkış uzadı kopup yol tutup
öñi kopmış arkış neçe kiçgölüg (AH: A42B19C18; 177-178-179-180).*

“Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
(insan) kervan-saraya geçmek için iner.
Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.”

- (149) *anın uş çıkardım bu türki kitiş
kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
bitidim bu taşuk şuraf sözlerin
kalı barsa özüm sözüm kalsu tip (AH: B50; 473-474-475-475).*

“Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım,
ister bunu kafi bul, ey dost, ister ilave et.
Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,
bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım.”

- (150) *aya minde kişin keligli mum
okısañ du'ada unıtma mini
saña hediye kıldım bu taşuk sözüm
maña hediye kalsu du'a tip sini (AH: A116; 481-482-483-484).*

“Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;
sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.”

4.1.2.2. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği

Eylemin, bir şarta bağlı olduğunu ifade eden bildirme kipliği türüdür. Bu kiplik türündeki cümlelerde, zaman ve eylemin şarta bağlı olduğu anlatılmaktadır (Yalçinkaya, 2015: 39).

- (151) *bu kün tegsü mindin dürud ol yarın
elig tuttaçımka egirse muña (AH: A7; 29-30)*

“Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan
o (resule) bugün benden salat ve selam erişsin.”

Yukarıdaki cümlede, derde düşmesinin şartı “ O (resule) bugün benden salat ve selam erişsin ” olarak verilmiştir. Fakat bu şart gerçekleşse de sonuç belli değildir.

Aynı durum başkasına göre farklı şartlarda olabilir. Eylemin şartı olduğunu gösteren bu ifade, nesnel bir anlam taşımamaktadır.

(152) *kim erse bu dört işke beğ i'tikad
tutar erse miñ la'n ıdur men aña (AH: A8; 35-36).*

“Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse,
ona bin (kere) lanet ederim.”

Yukarıdaki ifadede, bin kere lanet etmenin şartı belirtilmiştir. Bu şarta göre, kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü düşünce beslerse ona bin kere lanet edilecektir. Yukarda bahsedildiği gibi lanet edilmeye ilgili henüz gerçekleşmiş bir durum söz konusu değildir. Bunun yanı sıra şart ifadesi, bir başkası için değişebildiği için şarta bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(153) *ilahi keçürgeñ idim sen keçür
neçe me hatañ kıl ersem saña (AH: A9; 37-38).*

Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
ne kadar günahkar kul isem, beni affet.

Anlatıcı, ne kadar günahkâr kul ise affetme şartından bahsetmiştir. Cümledeki eylem gerçekleşmemiştir. Kesin bir sonuç elde edilmediğinden şarta bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(154) *maña bolsa fızlıñ kutuldı özüñ
eğer bolsa 'adlıñ katıñlık maña (AH: B5; 39-40).*

“Faziletin olursa, nefsim kurtulur;
eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felaket olur.”

Yukarıdaki cümlede; nefsin kurtulması, fazilet olması şartına bağlanmıştır. Fakat nefsin kurtulmasını fazilete bağlama ifadeleri, kişinin öznel düşünceleridir. Bu nedenle cümlede şarta bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(155) *öküş az tip aymaz pezirler teñiz
bulut hediye kılsa uşak qatreni (AH: A14; 65-66).*

“Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz,
az veya çok demeden, bunu kabul eder.”

(156) *teñizdin kerimrek şahım miñ qata*

kabul kılsa tan yok bu az hedyeni (AH: A14; 67-68).

“Şahım denizden bin kat daha kerimdir;
bu küçük hediye kabul ederse, hayret etmemek lazımdır.”

- (157) *bilig birle 'alim yoķar yoķladı
biligsizlik erni çökerdi koğı
bilig yind usanma bil ol haķ reşul
bilig çinde erse siz arķaņ tidi (AH: C11; 101-102-103-104).*

“Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşığı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul :
<< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız >> - dedi.”

- (158) *biliglig kereklig sözüg sözleyür
kereksiz sözini kömüp kızleyür
biligsiz ne aysa ayur uķmadın
anın öz tili öz başını yiyür (AH: A25; 117-118-119-120).*

“Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler;
lüzumsuz sözü gömerek, gizler;
bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler,
onun kendi dili kendi başını yer.”

- (159) *eşitgil biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmek tiyür
tiliņ bekte tutğıl tişin sınımasun
ķalı çıķsa bektin tişinni sıyur (AH: A27; 129-130-131-132).*

“Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar.”

- (160) *ne kim kelse erke tilindin kelür
tilindin kim eğgü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke ķamuğ taņda ten
turup tilke yüknüp tażarru' ķılır (AH: A31B16C15; 145-146-147-148).*

“insana ne gelirse, dilinden gelir;
dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah
kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.”

- (161) *iki neņ birikse bir erde ķalı
bükendi ol erke mürüvvet yolu
bir ol yaņsar erse kereksiz sözüg*

ikinç yalğan erse ol erniñ tili (A33 B17 C16; 149-150-151-152).

“Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse,
o insana mürüvvet yolu kapanmıştır :
(bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek,
ikincisi ise, yalan söylemektir.”

- (162) *küdezgil tiliñni kel az kıl söziñ
küdezilse bu til küdezlür öziñ
reşul erni otka yüzün atğuçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzün (AH: A35 B16 C15; 157-158-159-160).*

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.”

- (163) *işim tip inanıp sır ayma sakın
neçe me inançlıg iş erse yakın
serip sinde razıng singip tutmasa
serermü işiñde mum keç sakın (AH: A41; 173-174-175-176).*

“En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa,
arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.”

- (163) *bu dünya soñında yüğürmek neçe
haşis neñdin ötrü tip öziñ küçe
nelük malğa munça köñül bamañın
bu mal kelse erte barur baz kiçe (AH: A43; 181-182-183-184).*

“Bu dünya arkasından koşmak niçin;
hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut.
Mala bu kadar gönül bağlamak neden;
bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.”

- (164) *süçüg tattıñ erse açığğa anun
birin kelse rahat kelür reñc onun
aya gām katıgsız sürur umğuçı
bu ajun kaçan ol umınçğa orun (AH: A50B22C21; 209-210-211-212).*

“Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürûr uman,

bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ?.”

- (165) *aya dost biliglig izin izlegil
kalı sözlesen söz bilip sözlegil
akı erni öggil öger erse sen
bahılka katıg ya okun kezlegil (AH: B24; 225-226-227-228).*

“Ey dost, bilginin izini takip et;
eger söz söylersen, sözü bilerek söyle ;
öğersen, cömert adamı öğ,
hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.”

- (166) *aya mal idisi akı edgü er
bayat birdi erse saña sen me bir
yirilgen sökölgen tirip birmegen
tirip birür erseñ neçe tirse tir (AH: A58; 245-246-247-248).*

“Ey mal sahibi iyi ve cömert adam,
Tanrı sana verdi ise, sen de ver.
Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyendir,
toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.”

- (167) *bu buğun talısı akı er turur
akılık şereğ cah cermal arturur
sevilmek tileseñ kişiler ara
akı bol akılık sini sevdürür (AH: A61; 257-258-259-260).*

“Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır;
insanlar arasında sevilmek istersen,
cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.”

- (168) *teğebbür lıbasın keğip tap salın
kerip halkka kögzün tap uslan tilin
mü'minlik nişanı tevazu' erür
eğır mü'min erseñ tevazu' kılın (AH: A65; 277-278-279-280).*

“Kibir libasını giydin ise, derhal çıkar;
halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.
mü'minlik nişanı tevazudur;
eger mü'min isen, mütevazi ol.”

- (169) *tavar birle erse uluğsındukun
ulugluk taparu elig sundukun
tavar asğı ne ol barur sen yalın*

kalur munda kiðin sepeð şandukun (AH: A67; 285-286-287-288).

“Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman
maldan dolayı ise,
malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
sepet ve sandığın burada geride kalır.”

- (170) *eğer kıbr idisi aşil men tise
ayayın men anıñ cevabın kese
ata bir ana bir uyalar bu halk
tefavütleri yok öte irtese (AH: B30 A68; 289-290-291-292).*

“Eger kibir sahibi : - «ben asilim > - diyorsa.
ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
insanlar, ana baba bir, kardeşirler:
iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur.”

- (171) *ayur sen keðim ton şerab aş kerek
telim mal öküş kul kara-baş kerek
eğer yıgđın erse ‘ümürlük tavar
burun başka börkni keçer baş kerek (AH: A69; 297-298-299-300).*

“Dersin ki, giyecek, yiyecek ve içecek lazımdır,
çok mal, çok kul ve cariye lazımdır ;
eger ömürlük mal yıgđın ise,
(unutma ki,) önce börkü giyecek baş lazımdır.”

- (172) *həriş tirip armaz usanmaz bolur
hərişlik iginiñ emin kim bilür
həbər bar birilse eğer adəmi
iki kəl dinar ma ol üç kəl kəlur (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

“Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister.”

- (173) *bütün kılkı fî ‘lin öte irtetil
kerem kimde erse anı er tigil
yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil (AH: C32 A76 B34; 321-322-323-324).*

“(insanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,

meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.”

- (174) *musulmanķa müşfik bolup mihriiban
saņa sandukur teg musulmanķa san
cefa kıldaçıńķa yanut kıl vefa
arımaz neçe yusa ķan birle ķan (AH: A77; 325-326-327-328).*

“Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol,
kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün;
sana cefa edene vefa ile mukabele et;
ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.”

- (175) *yarağlığ aşını kişike yitür
yarağ bulsañ oprak yalıñı bütür
küç emgek tegürme kişike kalı
saōga tegse emgek kişidin kötür (AH: A78 C33; 329-330-331-332).*

“yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir,
giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir;
başkasına zorluk ve zahmet çektirme,
eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.”

- (176) *İsiz kılğan erke sen edgü kıla
keremniñ başı bu erür keç bile
eğer kelse erdin saņa edgülik
öküş kıl ol erniñ şenasın tile (AH: B35 A29; 333-334-335-336).*

“Kötülük yapan adama sen iyilik yap;
keremin başı budur, bunu iyi bil ;
eger bir kimseden sana iyilik gelirse,
o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.”

- (177) *yazukluğ kişiniñ yazukın keçür
'adavet kökini kazıp sen köçür
yalınlansa tutnup gazañ hıkd oti
halimlik suvın saç ol otnı öçür (AH: A80; 337-338-339-340).*

“Kusurlu adamın kusurunu affet,
düşmanlık kökünü ka-zıp, ortadan kaldır ;
hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse,
yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.”

- (178) *bela kelse şabr it feraħķa küdüp
küdüp tur feraħķa bela reñc yodup
öçer mihñet oti keçer nevbeti*

kalur şabr idisi şevabın yüdüp (AH: A83-84B37C35; 349-350-351-352).

“Bela gelirse, ferahı bekleyerek, sabret;
bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle;
mihnet ateşi söner, nevbeti geçer;
sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.”

- (179) *uluğlukka tegseñ yañılma özüñ
kalı keđseñ aqlaş unıtma bözüñ
uluğ bolduğunça tüzünrek bolup
uluğka kiçigke sılığ kıl sözüñ (AH: A85; 353-354-355-356).*

“Büyüklüğe erişirsen, kendini şaşırma;
atlas giyersen, bözünü unutma;
yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol,
büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.”

- (180) *ukup sözle sözni ivip sözleme
sözün kizle kiğin başın kizleme
miñ er dostuñ erse öküş körmegil
bir er duşman erse anı azlama (AH: B38 C36 A86; 357-358-359-360).*

“Sözü düşünerek söyle, acele etme;
sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
Bin kişi dostun olsa, çok görme;
bir kişi düşman olsa, azımsama.”

- (181) *tiril eđgü fî lin köñüller alıp
isizliktin özni sıyaru salıp
iter bolsañ işni sanıp saknıp it
kerekmü kereksizmü kirtü bilip (AH: A88B39C37; 365-366-367-368).*

“İyi hareket et, gönüller alarak yaşa;
kötülükten kendini bir yana çek;
bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak
ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.”

- (182) *ne iş utru kelse aña keç baķın
ol işniñ öñini soñını saķın
sevinç erse kiğin köñül tut aña
ökünç erse andın ozaraķ saķın (AH: A89; 369-370-371-372).*

“Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir;
o işin başını ve sonunu düşün;
sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla;

pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.”

- (183) *işi edgü bolsa er edgü bolur
er iş edgüsindin öküş hayr bulur
isizke yavuma isiz şuhbeti
sini terkin isiz kılıklığ kılur (AH: A91; 377-378-379-380).*

“insanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur;
insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür;
kötüye yaklaşma, kötü sohbeti
seni hemen kötü huylu yapar.”

- (184) *mecaz boldı dostluk hâkikat kanı
mişer dostta biri bulunmaz köni
öküşrek kişiniñ içi ğâdr erür
köni dostuñ erse taş bil munı (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

“Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil.”

- (184) *ajun toldı ‘udvan cefa çevr bile
kanı sen bir vefalığ bar erse tile
sen artağ sen anın ajun artadı
nelük bu ajunğa kılur sen ğile (A96 B42; 393-394-395-396).*

“Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu.
niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun.”

- (185) *kim ol yüzçi erse kişi yigi ol
kerek erse yiglik yori yüzçi bol
kim ol yolluğ erse aning yalı yok
kim ol yolsuz erse añar kiñrü yol (AH: C40 A100; 409-410-411-412).*

“Kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir;
itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.
Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok;
yol hakkı olmayana geniş yol vardır.”

- (186) *aya malğa suğ er yaqın bil bu mal
bu kün qağgu sakınç yarın yük vebal
haram erse malıñ ‘azab ol soñı*

hı̇sab ol eğer bolsa malın ęalal (AH: A103 B45; 425-426-427-428).

“Ey mala karşı haris adam, geręek bil ki, bu mal
bugün kaygı ve düşünce; yarın ise, yük ve vebaldır;
malın haram ise, sonu azaptır;
eger malın helal ise, (onun da) hesabı sorulur.”

- (187) *bu ajun mezesi ęatıęlıę meze
ızası öküşrek mezesi aza
'aşel ęayda erse bile arısı
arı zehri tatęu 'aşeldin oza (AH: A106 F; 43438-439-440).*

“Bu dünyanın tadı karışıkır,
eziyeti daha çok ve tadı azdır;
bal nerede ise, arısı beraberdir;
balan önce arının zehiri tadılır.

- (188) *ęaza kelse yüğrük yüğürmez urup
ęaza ęaytarılmaz ęatıę ya ęurup
saņa reñc anga genç birigli uğan
ęeza' ęılma ya reñc idisi tarup (AH: A111; 461-462-463-464).*

“Koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz;
kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez;
sana ıztırıp ve ona hazine veren Tanrıdır;
ey muztarıp kimse, ıztıraptan şikayet etme.”

- (189) *bitidim ęıtabnı meva'iz meşşel
okısa tatır til yimiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teę ese teñgedi düürüstęa beğel (AH: A112-A113 C45; 465-466-467-468).*

“Kitabı mevızalar şeklinde yazdım;
dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,
hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur.”

- (190) *aya minde kiğin keligli munı
okısaņ du'ada unıtma mini
saņa heğye ęıldım bu tangsuğ sözüm
maņa heğye ęılsu du'a tip sini (AH: A116; 481-482-483-484).*

“Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;

sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.”

- (191) *toğa körmez erdi edibniñ közi
tüke di bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zər
anıñ tuşu bolğay bu söznüñ azı (AH: B15 D A117 C47; 485-486-487-488).*

“Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir.”

- (192) *edibler edibi fazıllar başı
güherdin söz aymış ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kopsa bolsun yaranlar işi (AH: A118 D- ; 489-490-491-492).*

“Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.”

- (193) *kişi tilni bilse bilür ma'nisin
bilür men tise 'ayb özi bilmesin (AH: B53; 503-504).*

“insan dili bilirse, manasını da bilir;
kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır.”

- (194) *bilip tutsa her kim edibniñ sözün
hılayıq ara ol güzinler özin (AH: A122; 511-512).*

“Edibin sözünü kim bilip tutarsa,
halk arasında kendi itibarını yükseltir.”

4.1.2.3. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği

Anlatıcının yaptığı eylemi, herhangi bir unsura benzeterek ifade ettiği kipliktir. Bu kiplikte türündeki cümlelerde, zaman ve benzetme anlamı bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2015: 42).

- (195) *anıñ ögdisindin tatır bu tilim
anıñ mehdı bolsa şeker şehd aña (AH: A7; 27-28).*

Onun medhinden ağızım tatlılanır;

onun yadı, dilim için, şeker ve baldır.

Yukarıdaki cümlede, “*Medhinden ağzının tatlandığı*” bilgisini vermiştir. Bu bilgiyi verirken kullandığı “*şeker ve bal*” benzetme ifadeleridir. Anlatıcı, yadını şeker ve bala benzetmiştir. Bir başkasına göre aynı yad “*şeker ve bal*” olurken bir başkasına göre aynı yad -yukarıdaki ifadenin aksine- “*zehir*” olabilir. Görüldüğü üzere bu cümlede, farklı benzetme kavramları kullanılabilmektedir. Bundan nedenle benzetmeye bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(196) *şalabēt içinde 'umēr teg erip*
sēhavet sēmaḥat tutar 'usmanı (AH: A12; 53-54).

“(O) metanette Ömer gibidir,
cömerdlikte Osman 'a denktir.”

Anlatıcı, bu kez metanette Hz. Ömer’e benzerlik bilgisini vermiştir. Bu bilgiyi verirken kişinin ne kadar metanetli olduğunu anlatmak için “*Hız. Ömer*” e benzetmiştir. Cümlede geçen benzetme ifadeleri anlatıcıya ait olduğu için nesnellik bildirmemektedir. Bu nedenle benzetme kipliği bulunmaktadır.

(197) *bāḥalıg dinar ol biliglig kişi*
bu caḥıl biligsiz bāḥasız hişi
biliglig biligsiz kaçan teḡ bolur
biliglig tişi er caḥıl er tişi (AH: A18; 85-86-87-88).

“Bilgili insan - kıymetli dinardır.
cahil ve bilgisiz (adam) - değersiz bir akçedir.
Bilgili ile bilgisiz müsavi olur mu?;
bilgili dişi - erkek ve cahil erkek - dişidir.

Bu cümlede, bilgili insan dinara benzetilmiştir. Bilgili insanın değerini, kızgınlığını belirtmek için insanı “*dinara*” benzetmiştir. Bu öznel benzetme ifadesi, başka kişilere göre değişebildiği için benzetmeye bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(198) *reşuller örün yüz bu ol yüzke köz*
ya olar kızıl eḡ bu eḡke meḡe (AH: A6; 25-26).

“Resuller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;
yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir.”

(199) *sūnekke yilig teg erenke bilig*
eren körki 'aḡl ol sūnekniḡ yilig

*biligsiz yiligsiz sünek teg hali
yiligsiz süneke sunulmaz elig (AH: B11 A19 C10; 89-90-91-92).*

“Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur;
insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir;
bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur;
iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.”

- (200) *biligsizke hâk söz tatıgsız erür
anar pënd naşihât asıgsız erür
ne türlüğ arıgsız arır yumakın
cahil yup arım az arıgsız erür (AH: A23 B13; 109-110-111-112).*

“Bilgisize doğru söz tatsız gelir,
ona öğüt ve nasihat faydasızdır;
nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir,
(fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.”

- (201) *biliglig sözi pënd naşihât edeb
biligligni öğdi 'acem hçm 'arab
tavarsızka bilgi tükenmez tavar
neşebşızka bilgi yirilmez neşeb (AH: A26 C13; 125-126-127-128).*

“Bilgilerin sözü öğüt, nasihat ve edebdir;
bilgiliyi acem de arab da öğdü.
Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazinedir;
bilgi, nesebsiz için, yerilmez bir neseptir.”

- (202) *sanıp sözlegen er sözi söz sağı
öküş yanşağan til unulmaz yağı
sözün boşlağ ıdma yığa tut tilin
yeter başka bir kün bu til boşlağı (AH: A28 B15 C14; 133-134-135-136).*

“Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir;
çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.
Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut;
dilin başı-boşluğu bir gün başa bela olur.”

- (203) *köni söz 'aşel teg bu yalğan başal
başal yip açıtma ağız yi 'aşel
bu yalğan söz ig teg köni söz şifa'
bu bir söz ozakı urulmuş meşel (AH: A37B17C16; 161-162-163-164).*

“Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir;
soğan yiyip, ağzı acılandırma; bal ye.

Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir;
bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.”

- (204) *bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg
rıbatka tüşügli tüşer keçgölüg
öñ arkış uzadı kopup yol tutup
öñi kopmuş arkış neçe kiçgölüg (AH: A42B19C18; 177-178-179-180).*

“Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
(insan) kervan-saraya geçmek için iner.
Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.”

- (205) *bu dünya neñindin yigü keğgölük
al artuk tileme vëbal yüdğölük
tarıǵlık tip aymış ajunni resul
tarıǵlıkta katlan tarı edğölük (AH: A45; 189-190-191-192).*

“Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al;
fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır.
Resul, dünya için, tarladır demiş;
tarlada çalış-çabala ve iyilik ek.”

- (206) *beķasız erür bu ajun lezzeti
keçer yıl keçer teg meze müddeti
yiğit koca bolur yañı eskirür
ķavi erse ķamlur ķaçar ķuvveti (AH: A46; 193-194-195-196).*

“Bu dünya lezzeti baki değildir;
zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer;
genç ihtiyarlar ve yeni eskir;
kuvvetli çöker, kuvveti gider.”

- (207) *yılan teg bu ajun yılan oklamaǵu
yokamakķa yumşak içi pür aǵu
yılan yumşak erken yavuz fi‘ iter
yırak turǵu yumşak tip azılmaǵu (AH: A52; 213-214-215-216).*

“Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lazımdır;
(o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur.
Yılan yumuşak olduǵu halde, kötülük yapar;
(ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.”

- (208) *nıķab kötrür ajun birer yüz açar
yazar ķol ķuçar teg yana terk ķaçar
yayınķı bulut teg ya tüş teg ģali*

direnşiz keçer baht ya kuş teg uçar (AH: A54; 221-222-223-224).

“Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar;
kucaklayacak gibi kollarını açar, fakat hemen kaçar.
Baht yaz bulutu gibidir -veya rüya gibi boştur;
durmadan geçer veya kuş gibi uçar.”

- (209) *bağlılık otalap oğulmaz ig ol
birimdin bağıl elgi keç berklig ol
tirip könlü toğmaz közi suğ bağıl
kul ol malka malı aña erklig ol (AH: A60; 253-254-255-256).*

“Hasislik ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır;
hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır.
Aç gözlü hasisin gönülü toplamakla doymaz,
o malın kuludur ve malı ona hakimdir.”

- (210) *Bütün kılkı fî'lin öte irtegil
kerem kimde erse anı er tigil
yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
yimişsiz yıgaçmı kesip örtegil (AH: C32 A76 B34; 321-322-323-324).*

“(insanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.”

- (211) *kerem bir bına teg añar hılm ul ol
ya bustan teg ol hılm kerem al gül ol
yıkıklığa tirep kesüklüg ula
bu itiglig erke azad öz kul ol (AH: A81B36C34; 341-342-343-344).*

“Kerem bir binadır ve hilm onun temelidir.
yahut hilm bir bahçeye benzer ve kerem kırmızı güldür.
Eğilene destek ver ve kesileni ekle;
böyle bir adama hür insan kul olur.”

- (212) *bitidim kıtabnı meva'iz meşel
oķısa tatır til yimiş teg 'aşel
kim erse bu sözke adınlar sözün
teñ ese teñgedi dürüstka beğel (AH: A112 C45; 465-466-467-468).*

“Kitabı mevizalar şeklinde yazdım;
dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,

hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur.”

4.1.2.4. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği

Yapılan veya yapılacak olan eylemin, soruya bağlı olarak anlatıldığı bilgi kipliği türüdür. Bu kiplik türündeki cümlelerde, zaman ve soru anlamı bulunmaktadır (Yalçinkaya, 2015: 44).

Atabetü'l- Hakâyık'taki soru ifadeleri, kuvvetli bir ifade elde etmek için veya doğrudan soru sormak için kullanılmıştır. Aşağıdaki örneklerde soru sözcüklerinin kullanımı şöyledir:

- (213) *şenamu ayuğay şeza bu tilim
unarça ayayın yarı bir maña (AH: A3; 3-4).*

“Dilim senayı, (sana) layık bir şekilde, söyleyebilir mi;
olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et.”

- (214) *aya şahım erdemlerin sanağan
sanarmu ediz kum uşak taş sanı (AH: A13 B8 C7; 59-60).*

“Ey şahımın faziletlerini sayan (kimse),
sahradaki kum ve ufak taşlar sayıya gelir mi.”

- (215) *bahalıg dinar ol biliglig kişi
bu cahıl biligsiz bahasız bişi
biliglig biligsiz kaçan teñ bolur
biliglig tişi er cahıl er tişi (AH: A18; 85-86-87-88).*

“Bilgili insan - kıymetli dinardır.
cahil ve bilgisiz (adam) - değersiz bir akçedir.
Bilgili ile bilgisiz müsavi olur mu?;
bilgili dişi - erkek ve cahil erkek - dişidir.”

- (216) *biliglig biriñe biligsiz miñin
teñegli teñedi biligniñ teñin
baka körgil emdi uğa sınayu
ne neñ bar bilig teg asıglıg öñin (AH: A20; 97-98-99-100).*

“Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir
bin bilgisize denktir; bilgili
şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver,
bilgi kadar faydalı başka ne var ?.”

- (217) *biliglig biligni eğer gen bolur
bilig tatğın ay dost biliglig bilür
bilig bildürür bil bilig qadrini*

biligni biligsiz otun ne kılur (AH: A22; 105-106-107-108).

“Bilgiyi daima bilgili arar,
bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir;
bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir,
bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?.”

- (218) *bilig birle bilnür törütgen idli
biligsizlik içre kanı hayr yidi
bilig bilmegendin bir ança buğun
öz elgin but itip idim bu tidi (AH: B14 A26 C13; 121-122-123-124).*

“Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
bilgisizlikten hayır gören var mı ?;
bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp :
- < Rabbim budur ! > - dedi.”

- (219) *hıreğliğmu bolur tili boş kişi
telim başnı yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter oķ başı (AH: A29; 137-138-139-140).*

“Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz.”

- (220) *sefh er tili öz başı duşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende öküngen telim
tilin beklegende ökünmiş kanı (AH: A31B16C15; 141-142-143-144).*

“Sefih adamın dili kendi başının duşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?”

- (221) *süçüg tattıñ erse açığķa anun
0 birin kelse raķat kelür reñc onun
aya ğam katığsız sürur umğuçı
bu ajun kaçan ol umınķķa orun (AH: A51B22C21; 209-210-211-212).*

“Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürûr uman,

bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ?.”

- (222) *egilmez köñülni aklı er eger
tegilmez muradқа aklı er teger
bağıllıknı қanı öger til қayu
aқılıqnı 'am ғаş tözü ғалқ öger (AH: A55; 233-234-235-236).*

“Eğilmez gönülü cömert adam eğer;
erişilmez murada cömert adam erişir.
Hasisliğı ögen dil hani, nerede;
cömertliğı anı, has, bütün halk öğer.”

- (223) *ғаріш tirip armaz usanmaz bolur
ғарішлік іginiң emin kim bilür
ғабәр bar birilse eğer ademi
iki қol dinar ma ol üç қol қолur (AH: A72 B32; 309-310-311-312).*

“Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı.
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister.”

- (224) *aya Һırş іdisi ғарішлік nerek
ayu bir маға bu negüke kerek
tar erse kiñ erse bitildi ruzuñ
ғарішлік қилurmu mum едгүрек (AH: A72 B32; 313-314-315-316).*

“Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var,
bana söyleyiver, bu neye yarar ?
ister dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
harislik bunu daha iyi yapar mı?”

- (225) *bu күn bu аjunda kişilik isiz
қанı қанча bardı kişilik isiz
vefa köli suғlup қurup yulları
cefa toldı таştı teñizdin едіз (AH: A94 C39; 385-386-387-388).*

“Bugün bu dünyada insanlık kötüdür;
yazık, hani insanlık; nereye gitti ?
Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu;
cefa doldu-taştı, denizden daha engin. “

- (226) *uvut yitti yindip bulunmaz yıdı
ғалal yigli қanı көрүнmez bodı
ғалal kendü қayda bu күn қanı kim*

haramnı yiyürde haram tip yidi (AH: A101; 417-418-419-420).

“Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz;
helal yiyen hani, vücudu (bile) görünmez;
bugün helalin kendisi nerede, hani,
kim haramı yerken, haram diye yiyor.”

(227) *nelük malka munça suķ ol bu özüñ
köñülde ğamıñ ol tiliñde sözüñ
barur sen bu maling yağıñķa kalur
uyadıñ birürler sarıñgu bözüñ (AH: A104; 429-430-431-432).*

“Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir?,
gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur;
(kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;
sarınacak bezini de utandıkları için verirler.”

(228) *ne yazdı ajunķa bu şaķib hüñer
ineğüke bu anı ulaşı kınar
ķasislerni kötrüp nefisni çalıñ
azu ķutsuz ajun ķarıpmu munar (AH: A108; 445-446-447-448).*

“Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir;
niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir:
hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor;
yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı ?”

4.2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)

Eylemin kuvveti üzerinde durmaktadır. “*Taahhüt, zorunluluk, izin*” gibi sorumlu bulunduğu davranışları içeren kiplik türüdür (Yalçinkaya, 2015: 44).

4.2.1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği

Eylemi yapan kişinin davranışlarında, emir anlamını kapsayacak şekilde ifade edilen yükümlülük kipliği türüdür. Atabetü’l- Hakâyık’taki emre bağlı yükümlülük kipliği cümlelerinde, genellikle emir kipi kullanılmaktadır:

(229) *şenamu ayuğay seza bu tilim
unarķa ayayın yarı bir maņa (AH: A3; 3-4).*

“Dilim senayı, (sana) layık bir şekilde, söyleyebilir mi;

olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et” (1. Tekil Şahıs Emir Eki).

Eylemi yapan kişinin sorumlu olduğu davranışlar, farklı şekillerde kullanılmaktadır: (emir, zorunluluk, izin, taahhüt gibi). Cümledeki yüklem “ayayın söyleyeyim” 1. tekil şahıs emir kipiyle çekimlenmiştir. Yükümlülük bildiren ifadeleri kullanma şekli, kişiden kişiye göre değişmektedir. Bu sebeple, emre bağlı yükümlülük kipliği bulunmaktadır.

(230) *aya til törüt meḏḥ ötüngil kanı*
men artut kılayın şahımka anı (AH: B6 A10; 41-42).

“Ey dil, medihler yarat ve sun, hani,
ben onları şahıma armağan edeyim” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

Yukarıdaki cümlede emre bağlı yükümlülük kipliği kullanılmıştır. Cümlede yer alan iki eylem (yarat ve sun) 2. tekil şahıs emir kipiyle çekimlenerek kipliğin yükümlülük yönünü oluşturmuştur. Yükümlülük ifadesi “kılayın (armağan edeyim)” yüklemidir. Bu ifade, işin yapılmasından bahsettiği için cümlede emre bağlı yükümlülük kipliğidir.

(231) *dad işpehsalar beg üçün bu kitip*
çıkdım ajunda atı kalsu tip (AH: B9 C8; 69-70).

“Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın” (3. Tesil Şahıs Emir Eki).

Cümlede geçen yükümlülüğü anlatmak için 3. tekil şahıs emir kipiyle çekimlenen “kalsu” yüklemi kullanılmıştır. Bu emir ifadesi, emre bağlı yükümlülük kipliğinin oluşmasını sağlamaktadır.

(232) *kıtabımnı körgen eşitgen kişi*
şahımnı du‘a’ birle yad kılsu tip (AH: A15; 71-72).

“kitabımı gören (yahut) işiten (her) kes
şâhımı du‘a ile yad etsin” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

Anlatıcı, bu cümlede kitabımı gören herkesin şâhına du‘a ile yad etmesi gerektiğini anlatmıştır. 3. tekil şahıs emir kipini kullanarak kitabı gören herkesi, du‘a etmekle yükümlü kılmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi yükümlülük bildiren

ifadeler, kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Bu nedenle, cümlede emre bağlı yükümlülük kipliği bulunmaktadır.

- (233) *şahım meḏhı birle bezeyin kıtab
oḳıḡı kişiniḡ sevinşün canı* (AH: B6 A10; 43-44).

“Kitabı sâhımın medhi ile süsleyeyim,
okuyan adamın içi açılsın” (1. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (234) *anıḡ vuddı birle köñüller tolup
anıḡ yadı birle ajun tolsu tip* (AH: A15; 73-74).

“gönüller onun sevgisi ile ve
dünya onun yadı ile dolsun” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (235) *kiḡinki keligli kişiler ara
anıḡ zıḳrı taḡşuk eḡiz bolsu tip* (AH: A15; 75-76).

“(bizden) sonra gelen insanlar arasında
onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (236) *bezedim kıtabnı neḡadır sözün
baḳıḡlı oḳıḡlı asıḡ alsu tip* (AH: A16; 77-78).
“Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (237) *bölek ıḡdım anı şahımḳa men ök
ḡavadarlıḳımnı tükel bilsü tip* (AH: A16; 79-80).

“Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (238) *biliglig biriḡe biligsiz miḡin
teḡegli teḡedi bilignin teḡin
baḳa körgil emdi uḳa sınayu
ne neḡ bar bilig teg asıḡlıḡ öḡin* (AH: A20-21 B12; 97-98-99-100).

“Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir
bin bilgisize denktir; bilgili
şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver,
bilgi kadar faydalı başka ne var ?” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (239) *bilig birle 'alim yoḳar yoḳıladı*

*biligsizlik erni çökerdi koğı
bilig yind usanma bil ol ھاق reşul
bilig çinde erse siz arھاڭ tidi (AH: C11; 101-102-103-104).*

“Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşığı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul :
<< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız >> - dedi” (2. Çokluk Şahıs Emir Eki).

(240) *eşitgil biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmek tiyür
tiliň bekte tutğıl tişin sınmasun
kalı çıksa bektin tişini sıyur (AH: A27; 129-130-131-132).*

“Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

(241) *küdezigil tiliňni kel az kıl sözüň
küdezilse bu til küdezlür özüň
reşul erni otka yüzün atguçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzün (AH: A35 B16 C15; 157-158-159-160).*

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul : - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

(242) *köni bol könilik kıl atan köni
köni tiyü bilsün kişiler sini
könilik tonın keç koğup egrilik
keçim ton talusı könilik tonı (A38-39B18C17; 165-166-167-168).*

“Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın;
insanlar seni doğru olarak bilsinler;
eğriliğı bırakıp, doğruluk libasını giy,
elbiselerin en iyisi, doğruluk libasıdır” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

(243) *katıg kızle razıñ kişi bilmesün
sözünđin özüngke öküñç kelmesün
kamuğ yaşru işik bolup aşkara
bu körgen eşitgen sanga külmesün (AH: A40; 169-170-171-172).*

“Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin,
sözünden kendine pişmanlık gelmesin;

bütün gizli işlerin aşikar olup,
gören ve duyan sana gülmesin” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (244) *köñüldin çıkarğıl tavar suklukın
keçim birle tap tut karın toklukın
çığaylık yarınlık azuk yokluğu
çığaylık tip ayma tavar yoklukın (AH: A44B20C19; 185-186-187-188).*

“Mal hırsını gönülden çıkar,
giyim ve karın tokluğu ile iktifa et;
fakirlik, yarının azığının yokluğudur,
mal yokluğuna fakirlik deme” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (245) *aya dost biliglig izin izlegil
kalı sözlesen söz bilip sözlegil
akı erni öggil öger erse sen
bahılka katıg ya okun kezlegil (AH: B24; 225-226-227-228).*

“Ey dost, bilginin izini takip et;
eger söz söylersen, sözü bilerek söyle ;
öğersen, cömert adamı öğ,
hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (246) *kamuğ til akı er şenasın ayur
akılık kamuğ 'ayb kirini yuyur
akı bol şana söz sökünç kelmesün
sökünç kelgü yolnu akılık tıyur (AH: C23; 229-230-231-232).*

“Bütün diller cömert adamın medhini söyler;
cömertlik bütün ayıplarını kirini temizler;
cömert ol, sana söz, sövme gelmesin;
sövme gelecek yolu cömertlik kapatır” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (247) *yana bir kereklig sözüm bar şana
ayayın men anı kulak tut maña
ol ol kim tekebbürni yirdin salıp
tevazu'nı berk tut yapuş keç aña (AH: A63; 265-266-267-268).*

“Sana lüzumlu bir sözüm daha var,
bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim;
o (söz) şudur: kibri yere çalıp,
tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl” (1. Tekil Şahıs Emir Eki).

- (248) *tevazu ‘ kılığlını kötrür idî*

*tekebbür tutar erni kemşür qodı
uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
uluğluk meniñ siz alınmañ tidi (AH: A66 B29 C28; 281-282-283-284).*

“Tevazu göstereni Tanrı yükseltir,
kibirli olanı aşağı atar;
ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
O <ululuk benimdir, siz üzerinize almayın> dedi” (2. Çokluk Şahıs Emir Eki).

(249) *eğer kır idisi aşıl men tise
ayayın men anıñ cevabın kese
ata bir ana bir uyalar bu halk
tefavütleri yok öte irtese (AH: B30 A68; 289-290-291-292).*

“Eğer kibir sahibi : - «ben asilim > - diyorsa,
ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
insanlar, ana baba bir, kardeşirler:
iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur” (1. Tekil Şahıs Emir Eki).

(250) *bütün kılkı fî'lin öte irtegil
kerem kimde erse anı er tigil
yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil (AH: C32 A76 B43; 321-322-323-324).*

“(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
meyvesiz ağacı kesip ateşte yak” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

(251) *küdezgil aya dost uluğlar hâkın
asığsız mizah hem cedeldin sakın
uluğlarnı buşrup saña bu mizah
kiçiglerni küstah kılur bil yakın (AH: A82; 345-346-347-348).*

“Ey dost, büyüklerin hakkını gözet,
lüzumsuz alay ve mücadeleden sakın ;
bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir,
küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

(252) *uqup sözle sözni ivip sözleme
sözün kizle kiñin başın kizleme
miñ er dostuñ erse öküş körmegil
bir er duşman erse anı azlama (AH: A86; 357-358-359-360).*

“Sözü düşünerek söyle, acele etme;
sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
Bin kişi dostun olsa, çok görme;
bir kişi düşman olsa, azımsama” (2. Tekil Şahıs Emir Eki).

(253) *edibler edibi fazıllar başı
güherdin söz aymış ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kıpsa bolsun yaranlar işi* (AH: A118 D- ;489-490-491-492).

“Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun” (3. Tekil Şahıs Emir Eki).

4.2.2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği

Eylemi yapan kişinin; davranışlarındaki zorunluluk ifadesini, şarta bağlı olarak ifade ettiği yükümlülük kipliği türüdür (Yalçınkaya, 2015: 48).

Atabetü'l Hakâyık'ta kullanımı şu şekildedir:

(254) bu kün tegsü mindin dürud ol yarın
elig tuttaçımka egirse muña (AH: A7; 29-30).

“Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan
o (resule) bugün benden· salat ve selam erişsin.”

Anlatıcı, işin yapılması zorunluluğunu “*tegsü (erişsin)*” yüklemiyle emrederek anlatmıştır. Bu şekilde yer alan emir ifadeleri, mecburiyet anlamı taşımaktadır. Emir belirten ifadeler, yükümlülük kipliğinde incelenmektedir. Birinci cümlede geçen “egirse (düşersem)” ifadesi, cümleye şarta bağlılık anlamı kattığı için şarta bağlı yükümlülük kipliği bulunmaktadır.

(255) *ilahi keçürgeñ idim sen keçür
neçe me hatahıg kul ersem saña* (AH: A9; 37-38).

“Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
ne kadar günahkar kul isem, beni affet.”

Anlatıcı, işin yapılması yükümlülüğünü “*keçür sen (affet)*” yüklemiyle emir vererek söylemiştir. Cümledeki emir ifadesi, cümlelerin yükümlülük kipliğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla “*keçür sen (affet)*” emri bir şarta “*kul ersem (kul*

isem)” bağlanmıştır. Bu da yükümlülük kipliğinin şarta bağlılık tarafını oluşturduğu için emre bağlı yükümlülük kipliği bulunmaktadır.

- (256) *eşitgil biliglig negü tip ayur
eğebler başı til küdezmek tiyür
tiliñ bekte tutğıl tişiñ sınmasun
kalı çıksa bektin tişiñni sıyur (AH: A27; 129-130-131-132).*

“Dinle, bilgili ne diyor:
edeplerin başı, dili gözetmektir;
dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın;
eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.”

Yukarıdaki cümlede yüklem, 2. tekil şahıs emir kipiyle çekimlenip “*tutğıl (tut)*” emir anlamını içermektedir. Ancak muhafaza altından çıkarsa “kalı çıksa (muhafaza altından çıkarsa)” dış kırılır bilgisi verilmiştir. Cümlede geçen bir emir ifadesi; şarta bağlandığı için şarta bağlı yükümlülük kipliği bulunmaktadır.

- (257) *küdezgıl tiliñni kel az kıl sözüñ
küdezilse bu til küdezlür özüñ
reşul erni otka yüzün atğuçı
til ol tidi yığ til yul ottın yüzüñ (AH: A35 B16 C15; 157-158-159-160).*

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
resul: - < insanı yüzü koyun ateşe atan dildir > dedi;
dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.”

- (258) *işim tip inanıp sır ayma sakın
neçe me inançlığ iş erse yakın
serip sinde razıñ siñip turmasa
serermü işiñde muni keç sakın (AH: A41; 173-174-175-176).*

“En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa,
arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.”

- (259) *süçüg tattıñ erse açığka anun
birin kelse rahqat kelür reñc onun
aya ğam qatıqsız sürur umğuçı*

bu ajun kaçan ol umınçka orun (AH: A50-51 B22 C21; 209-210-211-212).

“Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.
Ey gam karışmamış sürûr uman,
bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ?”

- (260) *aya dost biliglig izin izlegil
kalı sözleşen söz bilip sözlegil
ağı erni öggil öger erse sen
bağılka katıg ya okun kezlegil (AH: B24; 225-226-227-228).*

“Ey dost, bilgilinin izini takip et;
eger söz söylersen, sözü bilerek söyle ;
öğersen, cömert adamı öğ,
hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.”

- (261) *aya mal idisi alp edgü er
bayat birdi erse saña sen me bir
yirilgen sökölgen tirip birmegen
tirip birür erseñ neçe tirse tir (AH: A58; 245-246-247-248).*

“Ey mal sahibi iyi ve cömert adam,
Tanrı sana verdi ise, sen de ver.
Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyendir,
toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.”

- (262) *bu buğun talusı ağı er turur
akılık şereğ cah cermal arturur
sevmek tileseñ kişiler ara
ağı bol akılık sini sevdürür (AH: A61 B27; 257-258-259-260).*

“Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır;
insanlar arasında sevmek istersen,
cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.”

- (263) *teğebbür libasın keğip tap salın
kerip halkka kögzün tap uslan tilin
mü'minlik nişanı tevazu' erür
eğer mü'min erseñ tevazu' kılın (AH: A65; 277-278-279-280).*

“Kibir libasını giydin ise, derhal çıkar;
halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.
mü'minlik nişanı tevazudur;

eger mü'min isen, mütevazi ol.”

- (264) *eğer kıbr idisi aşıll men tise
ayayın men anıñ cevabın kese
ata bir ana bir uyalar bu halk
tefavütleri yok öte irtese (AH: A68; 289-290-291-292).*

“Eğer kibir sahibi: - «ben asilim > - diyorsa.
ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
insanlar, ana baba bir, kardeşirler:
iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur.”

- (265) *bütün kılkı fî 'lin öte irtegil
kerem kimde erse anı er tigil
yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil (AH: C32 A76 B34; 321-322-323-324).*

“(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
kerem kimde ise, ona insan de;
keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.”

- (266) *yarağlıg aşınını kişike yitür
yarağ bulsañ oprak yalıñnı bütür
küç emgek tegürme kişike kalı
saña tegse emgek kişidin kötür (AH: A78 C33; 329-330-331-332).*

“yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir,
giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir;
başkasına zorluk ve zahmet çektirme,
eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.”

- (267) *isiz kılğan erke sen edgü kıla
keremniñ başı bu erür keç bile
eğer kelse erdin saña edgülük
öküş kıl ol erniñ şenasın bile (AH: A79; 333-334-335-336).*

“Kötülük yapan adama sen iyilik yap;
keremin başı budur, bunu iyi bil ;
eger bir kimseden sana iyilik gelirse,
o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.”

- (268) *yazukluğ kişiniñ yazukın keçür
'adavet kökini qazıp sen köçür
yalınlansa tutnup qazab hıkd otı*

hâlimlik suvın saç ol otnı öçür (AH: A79; 337-338-339-340).

“Kusurlu adamın kusurunu affet,
düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır ;
hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse,
yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.”

- (269) *bela kelse şabr it ferahka küdüp
küdüp tur ferahka bela renc yodup
öçer miñnet oti keçer nevbeti
kalur şabr idisi şevabın yüdüp (AH: A83-84 C35 B87; 349-350-351-352).*

“Bela gelirse, ferahı bekleyerek, sabret;
bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle;
mihnet ateşi söner, nevbeti geçer;
sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.”

- (270) *uluğlukka tegseñ yañılma özüñ
kalı keñseñ aqlas unıtma bözüñ
uluğ boldukunça tüzünrek bolup
uluğka kiçigke sılgı kıl sözüñ (AH: A85; 353-354-355-356).*

“Büyükliğe erişirsen, kendini şaşırma;
atlas giyersen, bözünü unutma;
yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol,
büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.”

- (271) *ukup sözle sözni ivip sözleme
sözüñ kizle kiñin başıñ kizleme
miñ er dostuñ erse öküñ körmegil
bir er duşman erse anı azlama (AH: A86; 357-358-359-360).*

“Sözü düşünerek söyle, acele etme;
sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
Bin kişi dostun olsa, çok görme;
bir kişi düşman olsa, azımsama.”

- (272) *ne iş utru kelse aña keñ baķın
ol işniñ öñini soñını saķın
sevinç erse kiñin köñül tut aña
ökünç erse andın ozaraķ saķın (AH: A89; 369-370-371-372).*

“Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir;
o işin başını ve sonunu düşün;
sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla;

pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.”

- (273) *mecaz boldı dostluk hâkikât kanı
miñer dostta biri bulunmaz köni
öküşrek kişiniñ içi ğadr erür
köni dostuñ erse taşı bil munı (AH: A93 B41; 381-382-383-384).*

“Dostluk mecaz oldu, hakikat hani;
binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz;
birçok insanlar dıştan hakiki dost gibi görünüyorsa da,
içten vefasızdırlar; bunu bil.”

- (274) *kim ol yüzçi erse kişi yiği ol
kerek erse yiglik yon yüzçi bol
kim ol yolluğ erse anıñ yolu yok
kim ol yolsuz erse angar kiñrü yol (AH: C40 A100; 409-410-411-412).*

“Kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir;
itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.
Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok;
yol hakkı olmayana geniş yol vardır.”

- (275) *aya minde kiğın keligli mum
okısañ du'ada unıtma mini
saña hediye kıldım bu tañsuk sözüm
maña hediye kılsu du'a tıp sini (AH: A116; 481-482-483-484).*

“Ey benden sonra gelen,
bunu okursan, beni duada unutma;
sen de bana dua hediye edersin diye,
bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.”

- (276) *edibler edibi fazıllar başı
güherdin söz aymış ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kıpsa bolsun yaranlar işi (AH: A118 D; 489-490-491-492).*

“Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.”

4.3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality)

Kesinlik bildiren ifadeler veya mantıksal zorunluluklarla ilgilenen kiplik türüdür (Yalçınkaya, 2015: 49).

4.3.1. Çıkarıma Bağlı Kanıt Kipliği

Yapılan eylemin, öznel bir ifadeye bağlı olarak kesinlik veya mantıksal zorunluluğunu içeren kanıt kipliğidir (Yalçınkaya, 2015: 49).

(277) *bahıl nakeş otun tavar pasbanı
yığar yimez içmez tutar berk anı
taturmaz eseninde tuz dostına
ölür kalur ahır yiyür düşmanı (AH: A62 C26; 261-262-263-264).*

“Hasis alçak, hain ve malının bekçisidir;
toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar;
sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz;
ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.”

Bu ifadelerde anlatıcı; hasisin alçak, hain ve malının bekçisi olduğunu söylemiştir. Bu çıkarıma götüren sebepler; toplayıp (fakat) yememesi, içmemesi ve onu sıkı tutması; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaması; zorunluluğuna ulaşmasıdır. Ölünce malının kalması ve sonunda düşmanın yemesi ifadeleri kipliği oluşturduğu için çıkarıma bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(278) *sefih er tili öz başı düşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende ökünge telim
tilin beklegende ökünmiş kanı (AH: A30-31B16C15; 141-142-143-144).*

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?”

(279) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştım çözüük
nevadjr süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlaş bolur kız uçuzı böz ök (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

“Onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzölmüş (söz) az olur;
480 sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir.”

- (280) *öküş az tip aymaz pezirler teniz
bulut hediye, kılsa uşak kaçtreni*

*tenizdin kerimrek şahım miñ kata
kabul kılsa tan yok bu az hedyeni (AH: A14; 65-66-67-68).*

“Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz,
az veya çok demeden, bunu kabul eder.

Şahım denizden bin kat daha kerimdir;
bu küçük hediye kabul ederse, hayret etmemek lazımdır.”

- (281) *hıredliğımu bolur tili boş kişi
telim başni yidi bu söz til boş
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter ok başı (AH: 137-138-139-140).*

“Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliğı çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz.”

- (282) *'amel koddı 'alim ve vera'
'arif rakş çıkarıp iter hoş şema'
bîd'atın yığığı kişi kalmadı
anın künde arta turur bu bîdâ' (AH: A98 B43; 401-402-403-404).*

- (283) *ne yazdı ajunka bu şahib hüner
negüke bu anı ulaşu kınar
hasislerni kötrüp nefisni çalıp
azu kutsuz ajun karıpmu munar (AH: A108; 445-446-447-448).*

“Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir;
niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir:
hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor;
yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı ?

- (284) *tamamı erür kaşğari til bile
ayıtmış edib rıkkat-i dil bile*

*eğer bilse kaşğar tilin her kişi
bilür ol edibning ne kim ayımışı (AH: A120; 499-500-501-502).*

“(Eserin) bütünü Kaşgâr dili iledir,
edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir.

Kaşgâr dilini bilen herkes
edibin ne söylediğini anlar.”

4.3.2. Tanıksallığa Bağlı Bilgi Kipliği

Doğruluğu ya da gerçekliği çoğu kişi tarafından kabul edilen ve genel geçer bilgileri içeren kanıt kipliğidir (Yalçınkaya, 2015: 50).

(285) *yime tört işiñe uður men şalam*
olardın usanmak kaçan ol maña

'atık birle faruk üçünç zi 'n-nureyn
'ali törtilençi ol ersig toña (AH: B5 C4 A8; 31-32-33-34).

“Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim;
onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam.

(Biri) Atık, (diğeri) Faruk, üçüncüsü Zinnureyin
(ve) dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali 'dir.”

Anlatıcı, onun (Hz. Muhammed)’in arkadaşlarından bahsetmiştir. Edip Ahmet Yüknekî’nin verdiği bilgilerin gerçekliği, birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Kapsamlı ve derin araştırmalar sonucu, gerçekliği tespit edildiği için tanıklanmış bilgilerdir. Bu sebeple Edip Ahmet Yüknekî’nin kurduğu cümlelerde, tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(286) *dad işpehsalar beg için bu kitip*
çıkardım ajunda atı kalsu tip (AH: B9 C8; 69-70).

“Dad İşpehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada (onun) adı kalsın.”

Edip Ahmet Yüknekî, kitabı yazma amacıyla ilgili bilgiler vermektedir. Araştırmacılara göre Edip Ahmet Yüknekî, kitabı Dad İşpehsalar Bey için yazmıştır. Bu bilgilerin gerçekliği, kabul edildiği için tanıklanmış bilgilerdir. Edip Ahmet Yüknekî’nin kurduğu cümlelerde tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(287) *edib aḥmed atım edeb pēnd sözüm*
sözüm munda kalur barur bu özüm
kelür küz keçer yaz barur bu ‘umür

tüketür 'umürni bu yazım küzüm (AH: A114; 469-470-471-472).

“Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir;
vücudum gider, sözüm burada kalır;
bahar geçer, güz gelir; ömür gider,
bu bahar ve güzüm ömrü tüketir.”

Tanıksallığa bağlı kanıt kipliğindeki cümlede yer alan anlatıcı (Edip Ahmet Yüknekî), isminden ve sözlerinin nasihat olduğundan bahsetmiştir. Bu bilgilerin gerçekliği; doğrulanmış, tanıksal bilgilerdir. Çünkü Atabetü'l- Hakâyık'ın yazarı, Edip Ahmet Yüknekî'dir. Gerçeklerin eşiği anlamına gelip didaktik bir eser olduğu, herkes tarafından bilinmektedir.

(288) *toga körmez erdi edibning közi
tüke di bu on dört bab içre sözi
yağan bolsa yüklüg özesinde zər
anıñ tuşu bolğay bu sözñüñ azı (AH: B51 D A117 C47; 485-486-487-488).*

“Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir.”

Anlatıcı; yukarıdaki cümlede, sözünün on dört bâb içinde tamamlandığı bilgisinden söz etmektedir. Verilen bilgilerin doğruluğu, günümüzde de geçerli olduğu için tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(289) *kıtabınıñ atı erür 'atbetü 'l
hıkayık 'ibarət 'arabdın uşul (AH: C48; 497-498).*

“Kitabının adı Atebetü'l 'l-Hakâyık 'tır
ve bu ibare Arap usulüne göredir.”

(290) *tamamı erür kaşğari til bile
ayutmuş edib rıkkat-i dıl bile (AH: A120; 499-500).*

“(Eserin) bütünü Kâşgar dili ile dir,
edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir.”

4.3.3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği

Anlatıcının cümlelerinde, *şüphesiz* kelimesinin kullanıldığı kiplik türüdür. “*Şüphesiz*” ifadesi, söylenilen cümlenin aksine başka bir ihtimali düşünmenin mantıki açıdan mümkün olmadığını göstermektedir (Yalçınkaya, 2015: 52).

(291) *atası atı maḥmud-ı yükneki*
edib maḥmud oğlu yok ol hiç şeki (AH: C48; 495-496).

“Babasının adı Mahmud Yüknekî'dir,
Edip Mahmud 'un oğludur ve (bunda) hiç şüphe yoktur.”

Yukarıdaki cümlede, mantıksal zorunluluğa bağlı kanıt kipliği kullanılmıştır. “*seki (şüphesiz)*” kelimesiyle anlatıcı, düşüncelerinin mantık olarak düşündüğü gibi olmasından söz etmiştir.

4.3.4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği

Zorunluluk olarak yapılan eylemin, bir amaç doğrultusunda ifade edildiği kanıt kipliği türüdür. Amaca bağlı kanıt kipliği örnekleri, “*erinç (şüphesiz)*” kelimesiyle kullanılmaktadır (Yalçınkaya, 2015: 54).

Atabetü'l Hakâyık'ta örneği tespit edilmemiştir.

4.3.5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği

Zorunluluk ifadesi taşıyan kelimelerin, bir şarta bağlanarak anlatıldığı kanıt kiplik türüdür (Yalçınkaya, 2015: 55).

(292) *ḥariş tirip armaz usanmaz bolur*
ḥarişlik iginiḳ emin kim bilür
ḥaḇer bar birilse eğer ademi
iki ḳol dinar ma ol üç ḳol ḳolur (AH: A72 B32; 309-310-311-312).

“Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;
harislik hastalığının ilacını bilen var mı?
Bir söz vardır: eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse,
o (muhakkak) üç vadi ister.”

Burada anlatıcı, “*h  ber bar birilse eğer adem  i (eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse)*” ifadesini kullanarak bir şarta ba  lamı  tır. Kullanılan bu şart cümlesi, özneldir. Aynı zamanda “*iki   ol dinar ma ol       ol   olur (o muhakkak     vadi ister)*” cümlesiyle, isteme eyleminin gerçekleşeceğine kesinlik anlamı kattığı i  in şarta bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

4.3.6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği

Soru s  z   kleriyle, g      bir ifadeyi anlatan kanıt kipli türüdür.

(293) *b  halı   dinar ol biliglig kişi
bu cah  l biligsiz b  hasız bai  i
biliglig biligsiz   a  an te   bolur
biliglig ti  i er cahil er ti  i (AH: A18; 85-86-87-88).*

“Bilgili insan - kıymetli dinardır.
cahil ve bilgisiz (adam) - değersiz bir akçedir.
Bilgili ile bilgisiz müsavi olur mu?;
bilgili dişi - erkek ve cahil erkek - dişidir.”

Anlatıcı; yukarıdaki cümlede soru yoluyla savunduğu düşünceyi, kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bilgili ile bilgisizin eşit olmadığını ifade etmek istemiştir.

(294) *biliglig biri  e biligsiz mi  in
te  egli te  edi biligni   tengin
ba  a körgil emdi u  a sınavu
ne ne   bar bilig teg ası  lı      in (AH: A21-22 B12; 97-98-99-100).*

“Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili
bin bilgisize denktir;
Şimdi, anlayarak ve sınavarak, etrafa bakıver,
bilgi kadar faydalı başka ne var ?.”

(295) *bilig birle bilnür törütgen i  i
biligsizlik içre   anı ğayr yidi
bilig bilmegendin bir an  a bu  un
  z elgin but itip i  im bu tidi (AH: B14 A26 C13; 121-122-123-124).*

“Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
bilgisizlikten hayır gören var mı ?;
bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp;
- < Rabbim budur ! > - dedi.”

- (296) *hışedlığmu bolur tili boş kişi
telim başnı yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter oķ başı (AH: A29; 137-138-139-140).*

“Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
fakat dilin açtığı yara kapanmaz.”

- (297) *sefh er tili öz başı duşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende öküngen telim
tilin beklegende ökünmiş kanı (AH: A30-31B16C15; 141-142-143-144).*

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?”

- (298) *aya hırş idisi ģarıřlık nerek
ayu bir maņa bu negüke kerek
tar erse kiņ erse bitildi ruzuņ
ģarıřlık kılurmu munı edģürek (AH: A73-74 C31; 313-314-315-316).*

“Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var,
bana söyleyiver, bu neye yarar ?
ister dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
harislik bunu daha iyi yapar mı?”

4.4. Devinim Kipliği (Alethic Modality)

İstek, niyet veya yeterlilikle ilgili kiplik türüdür. (Yalçınkaya, 2015: 57).

4.4.1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği

İstek bildiren devinim kipliği türlerinden biridir.

- (299) *aya til törüt međđ ötüngil kanı
men artut kılayın řahımķa anı (AH: B6 A10; 41-42).*

“Ey dil, medihler yarat ve sun, hani,
ben onları şahıma armağan edeyim.”

Anlatıcı, şahına medihler getirme isteklerini ifade eden cümle kullanmıştır. Bu cümlede dilinden “*aya til törüt meğh ötüngil kanı (Ey dil, medihler yarat ve sun, hani)*” isteği ifade edilmiştir. İstekleri, niyetleri veya yeterliliği anlatan kiplik türüne devinim kipliği denilmektedir. Cümledeki kişi, nesnel olmayan bir istek ifadesi kullandığı için isteğe bağlı devinim kipliği bulunmaktadır.

(300) *şahım meğhı birle bezeyin kıtab
okıǵlı kişiniñ sevinşün canı (AH: B6 A10; 43-44).*

“Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim,
okuyan adamın içi açılsın.”

Anlatıcı, yukarıdaki cümlede yine kendi isteğini dile getirmiştir. Bu istek, kişiye özgü olduğu için isteğe bağlı devinim kipliği kullanılmıştır.

(301) *bilig birle 'alim yoǵar yoǵıladı
bilgisizlik erni çökerdi koğı
bilig yiind usanma bil ol haq rşul
bilig çinde erse siz arqañ tidi (AH: C11; 101-102-103-104).*

“Alim bilgi ile yükseldi,
bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul :
< Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız > - dedi.

Yukarıda, bir başkasının cümleleri aktarılmaktadır. Cümlede geçen istek kipliği, bilginin Çin'de bile olsa aranmak istenmesidir. Bahsedilen istek ifadesi, isteğe bağlı devinim kipliğini oluşturmaktadır.

(302) *yana bir kereklig söziüm bar saña
ayayın men anı kulaq tut maña
ol ol kim tekebbürni yirdin salıp
tevazu'nı berk tut yapuş keç aña (AH: A63; 265-266-267-268).*

“Sana lüzumlu bir sözüm daha var,
bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim;
o (söz) şudur: kibri yere çalıp,
tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.”

(303) *eğer kıbr idisi aşıł men tise
ayayın men aning cevabın kese
ata bir ana bir uyalar bu hałk
tefavütleri yoǵ öte irtese (AH: B30 A68; 289-290-291-292).*

“Eğer kibir sahibi: - «ben asilim > - diyorsa.
ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
insanlar, ana baba bir, kardeşirler:
iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur.

(304) *edibler edibi fazıllar başı
güherdin söz aymış ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kıpsa bolsun yaranlar işi (AH: A118 D- ; 48-490-491-492).*

“Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.”

4.4.2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği

Kişinin, Allah’tan dilediklerini ifade ettiği kiplik türüdür (Yalçınkaya, 2015: 58).

(305) *ilahi öküş hımd ayur men saña
seniñ rahmetiñdin umar men oña (AH: A2 B2 C1; 1-2).*

“Tanrım, (daima) sana çok hamdederim;
(daima) senin rahmetinden hayır umarım.”

Anlatıcı, daima Tanrı’nın rahmetinden hayır dilemiştir. Bu istek, tamamen anlatıcıya ait olmakla birlikte öznel bir dilektir. Farklı bir kişi; aynı dileği, başka bir şekilde anlatabilmektedir. Dileklerin ifade etme biçiminde, dinamik kipliği kullanılmaktadır. Bu nedenle cümlede, dileğe bağlı devinim kipliği bulunmaktadır.

(306) *şenamu ayugay seza bu tilim
unarça ayayın yarı bir maña (AH: A3; 3-4).*

“Dilim senayı, (sana) layık bir şekilde, söyleyebilir mi;
olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et.”

Anlatıcının, kullanmış olduğu “unarça ayayın yarı bir maña (olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et)” ifadesiyle bir dilekten bahsettiği için isteğe bağlı devinim kipliği bulunmaktadır.

(307) *ilahi keçürgeñ idim sen keçür
neçe me hatalıñ kıl ersem saña (AH: A9; 37-38).*

“Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
ne kadar günahkar kul isem, beni affet.”

- (308) *edibler edibi fazıllar başı
güherdin söz aymış ögün söz bışı
uğan rahmet itsün bu sa'at aña
yarın kopsa bolsun yaranlar işi (AH: A118 D- ; 489-490-491-492).*

“Edipler edibi, fazıllar başı
akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.”

4.4.3. Çıkarıma Bağlı Devinim Kipliği

Yapılan eylemin, bir çıkarıma bağlı olarak gerçekleştiğini ifade eden kiplik türüdür. Bu kiplik türündeki cümlelerde, “*istek/niyet/yeterlilik*” ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca eylemin, bir çıkarım sonucunda gerçekleşmesi söz konusudur (Yalçınkaya, 2015: 58).

- (309) *anın uz erür bu kıtab bir süzük
talulap ketürdüm kemiştım çözüük
nevadır süzük az bolur hezl öküş
çuz aqlas bolur kız uçuzı böz ök (AH: A115 C46; 477-478-479-480).*

“Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir.”

Yukarıdaki cümlede; anlatıcının bahsettiği kitap, “*güzel ve süzülmüş olduğu*” çıkarımını “(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur” ifadelerine dayanarak yapmıştır. Bu çıkarım cümlesi özneldir. Başka bir kişi için bu durum farklı olabilmektedir. Öznel çıkarımdan dolayı, çıkarıma bağlı devinim kipliği bulunmaktadır.

- (310) *tamamı erür kaşğari til bile
ayıtmış edib rıkkat-i dıl bile
eğer bilse kaşğar tilin her kişi
bilür ol edibniñ ne kim aymış (AH: A120; 499-500-501-502).*

“(Eserin) bütünü Kâşgar dili iledir,

edip (bunu) gönöl rikkati ile söylemiştir.
Kâşgar dilini bilen herkes
edibin ne söylediğini anlar.”

SONUÇ

Bu çalışmada, Karahanlı Türkçesi eserlerinden biri olan Atabetü'l-Hakâyık'ta kip ve kipliğin kullanımı incelenmiştir. Yapılan incelemenin sonucuna göre kip, farklı eklerle yapılabildiği için önemli olan ruh durumunun gelişigüzel anlatım kalıbıyla ifade edilmesidir. Bazı ruh durumları, genellikle belli eklerle kullanılmaktadır. Bu kip ekleri; haber ve tasarlama olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Beş tane haber (bildirme) kipi bulunmaktadır: Gelecek zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman ve şimdiki zaman. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman eki, *-gA*; *-gAy* ve *-gU / ğU* ile kullanılmaktadır. Eski Türkçe dönemindeki gelecek zaman eki, *-dAçI*; *-tAçI* Karahanlı Türkçesinde pek fazla yer almamaktadır. Görülen geçmiş zaman *-dI*; *-tI* ekleriyle kullanılmaktadır. Sadece üçüncü tekil şahıs eki *-dI*; *-tI* ekleriyle yapılmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman, *-mIş* ekidir. Yuvarlak ünlülerdeki fiiller de *-mIş* olarak yer almıştır. Geniş zaman ekleri *-r*; *-Ur*; *-Ir*; *-Ar*'dır. Göktürkçe döneminde, geniş ve şimdiki zaman ekleri birlikte kullanılmıştır. Bu zamanlar Karahanlı Türkçesinde de ayrı ele alınmamıştır. Bu ek, bazen geniş bazen şimdiki zamanla Türkiye Türkçesinde kullanılmıştır. Olumlu geniş zaman eki *-Ar* ve *-Ur*; olumsuz geniş zaman eki *mAz'* dir. *Ur* ekinin yerini bazen *-Ir* da almıştır. Ünsüzle biten fiillerde *-Ur*, ünlüyle bitenlerde ise *-r* de *-(y)Ur* da kullanılmıştır: *birür men* (veririm, veriyorum), *kazganur men* (kazanırım, kazanıyorum).

Tasarlama kipleri ise 4 başlıkta incelenmiştir. Bunlar: 1. şart kipi, 2. emir kipi, 3. gereklilik, 4. istek kipidir. Karahanlı Türkçesi'ndeki şart kipi, *-sA* eki ile yapılmaktadır. Emir eki, şahıslara göre ayrı ayrı çekimlenmektedir: Birinci teklik şahıs: *-AyIn* ; *-yIn* ; *-Ay*; *-AyI*; *-yI* ; *-AyIm*, ikinci teklik şahıs: *Eksiz*, *-gIl*; *-gIn* Ekleri ve *Ünleme Edatları ile Eksiz*, üçüncü teklik şahıs: *-sU*; *-sUn*; *-sUnI*, birinci çokluk şahıs: *-Allı*; *-Allı*; *-Ilı*, ikinci çokluk şahıs: *-ı* / *-ılar*, üçüncü çokluk şahıs: *-sUlAr*; *-sUnlAr* ekleri kullanılmıştır. Gereklilik kipi *-gU*; *ğU* ekleri ile kullanılmaktadır. Bunların dışında *-gU + kerek* ve *kerek + ...-sA* şekilleri de vardır. İstek kipine, ayrı bir başlık altında yer verilmemiştir. Karahanlı Türkçesindeki emir- istek kipi birlikte kullanılmıştır.

Atabetü'l- Hakâyık'ta incelenen: Bilgi kipliğinde; olasılık, zorunluluk, inanç, aktarım, söylenti, görüş, şüphe, kanıt, kesinlik, varsayım, tahmin, çıkarım, aktarım, duyum, şart, amaç ve sebep anlamları bulunmaktadır. Atabetü'l- Hakâyık'ta, haber kipine göre bilgi kipliğinin tespiti şu şekildedir: Geniş zamana bağlı bilgi kipliğinde; bildirme, alışkanlık, kesinlik, tahmin, emir, istek, gereklilik anlamları yer almıştır. Şimdiki zamana bağlı bilgi kipliğinde; bildirme, belirsizlik kullanılmıştır. Gelecek zamana bağlı bilgi kipliğinde; tahmin, bildirme incelenmiştir. Öğrenilen geçmiş zamana bağlı bilgi kipliğinde; bildirme ve övünme tespit edilmiştir. Görülen geçmiş zamana bağlı bilgi kipliğinde ise bildirme, belirlilik, kesinlik, tanık olma anlamları kullanılmıştır. Başka bir kiplik türü olan yükümlülük kipliğinde, eylemin kuvveti üzerinde durmaktadır. İzin, zorunluluk, taahhüt vb. sorumlu davranışlarını içermektedir. Kanıt kipliği ise kesinlik bildiren ifadelerle veya mantıksal zorunluluklarla ilgilenmektedir. Son kiplik türü olan devinim kipliği de istek, niyet veya yeterlilikle ilgilidir.

Karahanlı Türkçesi dönemine ait olan Atabetü'l- Hakâyık'ta, toplamda 140 kiplik cümlesi tespit edilmiştir. Bu 140 ifade; Palmer, Benzer ve Yalçinkaya'nın yapmış oldukları kiplik tasnifinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. 84 örnekte geniş zamana bağlı bilgi kipliği, 7 örnekte geniş zamana bağlı alışkanlık kipliği, 6 örnekte geniş zamana bağlı kesinlik kipliği, 3 örnekte geniş zamana bağlı tahmin kipliği, 4 örnekte geniş zamana bağlı emir kipliği, 2 örnekte geniş zamana bağlı istek kipliği, 1 örnekte gereklilik zamana bağlı istek kipliği, 1 örnekte şimdiki zamana bağlı bilgi kipliği, 1 örnekte şimdiki zamana bağlı belirsizlik kipliği, 3 örnekte gelecek zamana bağlı tahmin kipliği, 1 örnekte gelecek zamana bağlı bildirme kipliği, 12 örnekte ek-eyleme bağlı bilgi kipliği, 2 örnekte öğrenilen geçmiş zamana bağlı bildirme kipliği, 1 örnekte öğrenilen geçmiş zamana bağlı övünme kipliği, 14 örnekte görülen geçmiş zamana bağlı bildirme kipliği, 7 örnekte görülen geçmiş zamana bağlı belirlilik kipliği, 17 örnekte görülen geçmiş zamana bağlı kesinlik kipliği, 11 örnekte görülen geçmiş zamana bağlı tanık olma kipliği, 1 örnekte hikâye birleşik zamana bağlı bilgi kipliği, 12 örnekte sebebe bağlı bilgi kipliği, 7 örnekte amaca bağlı bilgi kipliği, 58 örnekte şarta bağlı bilgi kipliği, 22 örnekte benzetmeye bağlı bilgi kipliği, 17 örnekte soruya bağlı bilgi kipliği, 35 örnekte emre bağlı yükümlülük kipliği, 27 örnekte şarta bağlı yükümlülük kipliği, 8 örnekte çıkarıma bağlı kanıt kipliği, 6 örnekte

tanıksallığa bağı kanıt kipliğı, 1 örnekte mantıksal zorunluluğa bağı kanıt kipliğı, 6 örnekte şarta bağı kanıt kipliğı, 6 örnekte soruya bağı kanıt kipliğı, 6 örnekte isteğe bağı devinim kipliğı, 4 örnekte dileğe bağı devinim kipliğı, 2 örnekte çıkarıma bağı devinim kipliğı tespit edilmiştir.

Tespit edilemeyen kip ve kiplik de bulunmaktadır. Bunlar: üçüncü çokluk şahıs eki -sUlAr / -sUnlAr; rivayet birleşik zamana bağı ilgi kipliğı ve amaca bağı kanıt kipliğidir.

Sonuç olarak Karahanlı Türkçesi eserlerinden biri olan “Atabetü’l-Hakâyık”ta kip ve kiplik bu çalışmayla ayrıntılı olarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular önceden yapılmış az sayıdaki çalışmayla birlikte konunun aydınlanmasına katkısı olacak veriler elde edilmesine olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aka, F. N. (2020). *Halide Edip Adivar'ın "Handan" Romanında Kiplikler Üzerine Bir Metin Analizi*. (Doktora Tezi). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aldemir, A. (2012). *Almancada Kiplik Füller ve Türkçedeki Karşılıkları*. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1992). *Atabetü'l Hakâyık (Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arslan, H.Ç. (2016). *Uygur ve Karahanlı Türkçesinde İtaat Kavramı*. (Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayas, G. B. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, E. (2019). *Değerler Eğitimi Açısından Atabetü'l Hakâyık'ın İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Başkurt, B. (2019). *Mehmet Âkif'in Fatih Kürsüsünde Adli Eserinde Söylem Analizi (Kiplikler)*. (Yüksek Lisans Tezi). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Benzer, A. (2008). *Filde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Benzer, A. (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi I-II*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Çetinkaya, E. (2019). *Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Biçimbirimler*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çürük, S. (2010). Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki ilişki: Bakış ve Yaklaşımlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7 (2).
- Demir, A. S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik, Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demirel, M. V. (2018). *Türkçenin Kiplik Özelliklerinin Belirlenmesi ve Bunların Dil Bilgisi Öğretimine Yanstılması*. (Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

- Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Türkçesi. *TDAY Belleten*, 83-145.
- Eraslan, K. (1994). “Divân-ı Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (IX,429-430). İstanbul: Test Yayınları.
- Eratalay, S. (2015). Sümerce ve Türkçede İstek- Buyurma Eki. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (1000, 1-6). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2011). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine. *Türk Gramerinin Sorunları*, (1, 72). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basımevi.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gencer, K. D. (2018). *Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği*. (Doktora Tezi). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Golden, P. B. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Göktaş, B. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1994). “Edib Ahmed Yüknêkî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (10, 421-422). İstanbul: TDV Yayınları.
- Gülsevin, G. (2002). Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine. *İlmi Araştırmalar*, XIII, 35-50.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıömeroğlu, M. S. (2007). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı.
- Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. (Doktora Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İmer K., Kocaman A. (2013). *Sumru Özsoy A., Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi
- Kaçalin, M. (1994). “Dîvânü Lügâti’t-Türk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (IX, 446-449). İstanbul: TDV Yayınları.
- Karabağ, İ. (2000). Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu. *Türk Dili*, 2002-2 (585), 275-278.

- Karaca, İ. (2021). *Halide Edip Adivar'ın Çaresaz Romanında Kiplik*. (Yüksek Lisans Tezi). Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karahan, A. (2014). Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (3/2), 13-28.
- Kaya, N. (2004). Türkçede Bildirme Kiplerinde Zarf Kullanımlarına Dayalı Anlam Özellikleri. *TDAY Belleten*, II, 89-98.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinazor Kitabevi.
- Kılıç, F. (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kocaman, A. (1981). Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler. *TDAY Belleten*, 81-85.
- Korkmaz, S. B. (2014). *Kırım Tatar Türkçesinde Kiplik Belirteçleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grammer Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v235/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Manap, P. (2013). *Eski Türkiye Türkçesinde Kiplik*. (Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özaydın, A. (2001). "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (24, 404-405). İstanbul: Test Yayınları.
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rzazade, V. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde Kiplik*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sebzecioğlu, T. (2004). Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri. *Dil Dergisi*, 124, 18-33.
- Torun, Y. (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Tüngüç, K. (2016). *Karahanlı Türkçesindeki Deyimler Üzerine Anlam Bilimsel Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1994). *Edib Ahmed Yükneki*. (X, 421-422), İstanbul: Test Yayınları.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2002). *Kutadgu Bilig*. (478-480). Ankara: Test Yayınları.

- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satırları Kur'an Tercümesi, (TİEM235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin.* (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ürkmez, K. E. (2019). *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz.* (Doktora Tezi). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üzüm, M. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği.* (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Vural, H., Böler, T. (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi.* İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yaçınkaya, E. (2015). *Orhun Yazıtlarında Kiplik İfadeleri.* (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, U. F. (2021). *Göstergebilim Kiplikleri Açısından Anlatı Kişilerinin İncelenmesi.* (Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : YAVUZ GÜNEŞ
Uyruğu : T.C
ORCID :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Türk Dili Bilim Dalı / Edebiyat Fakültesi / Van YYÜ	2023
Lisans	Türk Dili ve Edebiyatı / Edebiyat Fakültesi / Van YYÜ	2018

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

08/03/2023

Tez Başlığı / Konusu:

“Atabetü’l- Hakâyık’ta Kip ve Kiplik”

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam **148** sayfalık kısmına ilişkin, 08/03/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından **TURNİTİN** intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 18** (yüzde on sekiz)dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

08/03/2023

Güneş YAVUZ

Adı Soyadı : Güneş YAVUZ

Öğrenci No : 19920001028

Anabilim Dalı : Türk Dili

Programı : Tezli Yüksek Lisans

Statüsü : Y. Lisans ■

Doktora □

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY
08/03/2023

ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR
08/03/2023
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü